

La llengua catalana a la cort de Germana de Foix i Ferran de Calàbria. Apunts per una revisió sociolingüística, literària i històrica del mite inventat de la 'Decadència' i claus per la seva interpretació.

Autor: Jordi Bilbeny
Data de publicació: 06-06-2017

Com s'explica que si Germana de Foix era francesa i el duc de Calàbria italià i van instal·lar la seva cort poliglota en una ciutat catalanoparlant com València, s'hi castellanitzés del tot la literatura? O la cort no va castellanitzar re i l'aparició de tants llibres impresos en llengua castellana va ser una maniobra política més de la censura d'estat?

Fa anys que vinc exposant, ja sia en conferències com en estudis, que no hi va haver cap mena de «Decadència» a la Nació Catalana. Cap ni una. Que el que realment va passar és que les obres de relleu escrites pels nostres autors van ser traduïdes o fetes traduir al castellà per la censura d'estat i per la Inquisició o es van confiscar per sempre més, llevat dels casos en què van ser cremades públicament. Avui en tenim una visió molt aproximada, mercès als pròlegs que molts literats van escriure en el moment d'estampar-se l'obra o per mitjà d'asseveracions que podem llegir a dins dels llibres mateixos. Una mostra prou arrodonida d'aquesta dinàmica de la usurpació i traducció d'obres catalanes al castellà, la podeu trobar al meu estudi «Amagau lo valencià! Algunes dades sobre la traducció forçada d'obres literàries catalanes al castellà i el canvi de nom de llurs autors al llarg del segle XVI»[1]. Aquí, entre d'altres casos, hi mostro com diversos autors de renom exposaven amb una gran naturalitat i diplomàcia que se'ls havia forçat a traduir els llibres al castellà en contra de la seva pròpia voluntat. Sovint ells mateixos signaven i assumien l'autoria de l'obra. Però no era sempre així. En molts altres casos, les obres eren traduïdes al castellà i, esborrat que era el nom del seu autor, les feien córrer per Castella i Espanya com si realment fossin castellanes i escrites per castellans. Fins avui he tingut la certesa que això era així. Una certesa submergida i personal. Però no ho havia pogut documentar assenyaladament. I ha estat furgant més enllà dels apriorismes, de les sonsònies transgeneracionals, i del que tothom diu i rediu, que n'he obtingut la prova definitiva. És a la traducció castellana del llibre d'En Lluís del Milà, El Cortesà, del 1561,«però escrit, en part almenys, abans del 1538», precisa En Rubió i Balaguer[2], o «abans de l'abril i primers dies de maig de 1535»[3], que

suggereix En Josep Romeu, per mi, amb més encert. Del llibre tampoc no se'n conserva l'edició en la llengua original. Tot i que, a l'«Epistola Proemial», l'autor hi deixa ben clar que el llibre «representa la corte del Real Duque de Calabria y la Reyna Germana: con todas aquellas damas y cavalleros de aquel tiempo» i «haziendo que hablen en nuestra lengua Valenciana como ellos hablavan»[4], l'obra ja es va editar en castellà. Si ens ho tornem a llegir, ara amb deteniment i cautela, veurem que En Milà exposa sense el més mínim restrenyiment que a la cort de què parla, farà que «totes» aquelles dames i [«tots» aquells] cavallers «parlin en la nostra llengua valenciana». I [«tots» i] «totes» –de moment i mentre no es demostri una altra cosa– vol dir, ras i curt, [«tots» i] «totes». És a dir, «tothom». Tanmateix, i contravenint obertament el parer del mateix autor, al llibre, la majoria dels cortesans i cortesanes, llevat de comptades excepcions, ja hi parla, sorprenentment, quasi sempre en castellà. Per això En Vicent Josep Escartí se'n sobta i escriu: «Sospitem, però, que l'ús del català entre la noblesa valenciana del XVI havia de ser molt més habitual del que aquesta imatge de Milà ens ofereix»[5]. És irrebatible que els personatges, tots ells catalanoparlants, havien de parlar sempre en català. Si més no entre ells. En Fuster no en té el més mínim dubte i subscriu: «Sabem que el català continuava sent el llenguatge domèstic de tothom, fins i tot de la noblesa, i tant El Cortesano de Milà com el Col·loqui de les dames de Ferrandis d'Heredia ho certifiquen a bastament»[6]. A més, En Fuster està convençut que «els aristòcrates autòctons no deixaven de parlar i d'escriure en català en les seves relacions diàries»[7]. I l'Antoni Ferrando i En Miquel Nicolás reblen encara que a la primera meitat del XVI la noblesa valenciana no va abandonar la llengua pròpia. Per ells, «no és sinó a la darreria del XVI que es produeix la castellanització de l'alta noblesa valenciana i catalana». Car, fins i tot, «ho posa de manifest l'ús del català en les cartes escrites entre el 1535 i el 1542 per Estefania de Requesens, hereva d'una de les famílies més poderoses de Catalunya, a la seva mare, valenciana, tot i que estava casada amb un noble castellà i residia a la cort imperial»[8]. Aquesta era la realitat a la primera meitat del XVI. La realitat tangible, palpable, innegable. Per tant, que els nobles valencians, dins de la ficció del llibre, parlessin la seva llengua de forma natural i quotidiana era, per torna, la voluntat d'En Milà, que, a més a més, ho explicita encaridament a l'Epístola Proemial del seu llibre. I ho justificava tot seguit: els fa parlar en la seva llengua valenciana –escriu En Milà– «pues muchos que han escrito usaron escrivir en diversas lenguas: Para bien representar el natural de cada uno»[9]. Idea que recupera i subratlla novament cap al final de l'obra: «La intincion mia en este Cortesano ha sido representar todo lo que en Corte de Principes se trata: Diversidad de lenguas, por las diversas nasciones que suele tener»[10]. És a dir, que el llibre s'escriu en diverses llengües per ser fidel a la llengua natural de cadascú. Però, sobretot, s'escriu així perquè també els personatges de cada nació siguin representats amb la seva pròpia llengua, cosa que només s'hauria esdevingut si els cortesans valencians haguessin parlat en català. Atès que les manifestacions de l'autor en aquest sentit són diverses i totes coincidents en la mateixa intenció de fer parlar els cortesans valencians en la seva pròpia llengua, que al llibre això no passi i, per contra, la majoria d'ells ja parli en castellà, ens indica de tot en tot que som davant d'una traducció.

I encara: segons l'Escartí, no costa gens d'observar «fins a quin punt la cort valenciana italianitzava les seves formes de vida; i també, com és fàcil de suposar, la seva literatura»[11]. Aprofundint-hi una mica més, alhora que En Sanchis Guarner clarifica que aquella era la «cort mediterrània de l'occitana Germana de Foix, del napolità duc de Calàbria i d'aristòcrates valencians»[12], En Francesc Almela observa conspicu: «Mentre donya Germana de Foix tenia la llengua francesa com a idioma natural, don Ferran d'Aragó tenia com a nadiua la llengua italiana. I cal suposar que en italià parlava amb les seues germanes i amb els criats que elles varen dur» d'Itàlia[13] i que van arribar a València al 1533[14]. En Fuster també ho lluca: «La virreina no era castellana ni tampoc ho eren els seus dos marits»[15]. Els seus pares eren Joan de Foix, comte d'Estampes i vescomte de Narbona, i Maria d'Orleans, germana de Lluís XII rei de França; raó per la qual, «a la mort de son pare [quan tenia sis anys], ella i el seu germà Gastó van quedar davall la tutela del seu oncle matern. La seua infància i joventut transcorregué al palau reial de París»[16].

Llavors, una pregunta capital s'imposa: si Germana de Foix no era castellana, i tenia el francès com a llengua mare, i el virrei era italià i parlava italià, i provenia d'un Nàpols catalanitzat fins al moll de l'os, ¿com es va poder donar la castellanització galopant que ens diuen –i ho vull remarcar i subratllar: ens diuen– a tort i a dret, sense defalliment, que hi va haver a la seva cort? Majorment perquè amb el virrei vivien compatriotes seus, també italians. Per l'Escartí «al costat del virrei hi havia una remarcable presència de gent vinguda de la península veïna: en primer lloc, les germanes del duc, Júlia i Isabel, les dames de companyia d'aquestes i, fins i tot, determinats servidors del duc»[17], entre els quals hi havia «músics del seu país a sou»[18].

Hem de tenir en compte que el duc era un home cultíssim, que «mantingué a València una capella musical, que arribaria a ser molt coneguda i a la seva cort tingueren lloc festes fastuoses i espectacles teatrals»; sabem que era un «bibliòfil consumat», que «preservà una gran part de la biblioteca reial de Nàpols i l'amplià amb noves adquisicions» i que «aconseguí formar una de les grans col·leccions llibreres del Renaixement»[19]. A més a més, En Santiago López-Ríos ha remarcat que «en el refinat ambient de la cort de Nàpols, s'inculcà a En Ferran un amor per la cultura i pels llibres que l'acompanyaria sempre»[20]. Em costa, doncs, molt d'empassar-me que un humanista com ell, amant de les llengües i dels llibres i de les subtileses de la cultura, especialment de la cultura del país que el va acollir, es decidís a imposar el castellà. Em costa encara molt més, perquè, com assegura En López-Ríos, «l'educació que rebé al regne

de Nàpols resulta clau per entendre els seus amples interessos culturals, que el durien a desenvolupar una tasca de mecenatge sense parió a l'Espanya renaixentista, sent virrei de València»[21]. Si l'educació que va rebre a Nàpols és la clau per entendre la seva actitud d'obertura de mires a València, això només ho podem entendre si a Nàpols va ser educat en les llengües de cultura del moment: el llatí, el català i el napolità. Perquè, a la cort de Nàpols i, especialment a la cort del rei Ferrante, tal com documenta la Gabriela Venetz, només hi van haver «tres llengües oficials: napolità, català, llatí»[22]. I els funcionaris reials, «tots escriuen en les tres varietats requerides a la cancelleria ferrantina amb summa professionalitat»[23]. Per això mateix, En López-Ríos hi insisteix: «La cort dels Trastàmara napolitans es distingia per la seva multiculturalitat i plurilingüisme. A la seva infantesa i joventut, el duc de calàbria aprendria el toscà i el napolità, el llatí com a llengua de cultura, i també estaria exposat a d'altres llengües, com el francès (que es parlava sovint a l'entorn de Frederic d'Aragó [el seu pare], la primera dona del qual havia estat francesa), el català, l'aragonès i molt especialment, per descomptat, el castellà, el qual –podem especular– parlaria abans d'arribar a la Península Ibérica al 1502. No oblidem que els primers anys de la vida d'En Ferran d'Aragó transcorren en el regnat de Ferrante, que parlava el castellà en el seu cercle familiar»[24].

Aquestes són unes afirmacions que cal digerir amb precaució. Perquè, si bé és cert que els primers anys de la vida d'En Ferran d'Aragó transcorren en el regnat del seu avi Ferrante, això no vol dir pas que parlés castellà, com especula infonamentadament En López-Ríos, puix no en tenim cap rastre ni cap indici documental. Per contra, és universalment conegut que En Ferrante havia nascut a València i va ser educat per valencians catalanoparlants[25]. I, a més a més, el final de la seva vida, que és la que coincidiria amb la infantesa del seu nét –el futur duc de Calàbria–, el va viure casat amb la seva segona muller, la barcelonina i també catalanoparlant Joana d'Aragó[26]. Amb la qual cosa el català va esdevenir la llengua familiar dels reis de Nàpols almenys fins al 1494, any de la mort del monarca. És curiós, però, que En López-Ríos, com a aval de la castellanització d'En Ferrante, citi En Benedetto Croce[27]. Però aquest, en el punt precís que l'altre esmentava i assumia, no diu pas que el futur rei de Nàpols fos instruït i educat en castellà, sinó tan sols, com ja sabem, que era «Ferran mateix, nascut a Espanya i educat entre espanyols»[28]; que «escrivia força malament l'italià vulgar, que barrejava amb girs i modismes espanyols»[29], i que «parlaven espanyol voluntàriament tant ell com el seu fill, el duc de Calàbria [el futur Alfons II de Nàpols], les inclinacions dels quals eren també molt espanyoles»[30]. Re, doncs, de «castellà», ni de «formació castellana». Re de re. El castellà, en aquells moments, era amb prou feines emprat com a llengua oficial. El rastre de la llengua castellana és quasi imperceptible. És tan indetectable, i tan notòriament palès, que la Venetz, en constatar que els escrivans italians de la cúria no escriuen en castellà, però sí en napolità i català, no s'està de conjecturar: «Es pot suposar que en aquesta època el castellà no fos part de les llengües exigides als escrivans a la cancelleria»[31]. Es pot suposar i ho suposarem.

Per contra, és cert que En Ferrante havia nascut a Espanya. Molt cert. Però, dins d'aquest concepte geogràfic tan ample i nacionalment plural, tothom, sense ni una sola contradicció, posa de manifest que havia nascut a «València»[32], on havia tingut una educació totalment catalana, raó per la qual parlava en català en el moment de ser cridat a Itàlia pel seu pare. I, llavors, doncs, si el futur virrei de València, era el nét d'un valencià que no va deixar mai de parlar català, i va passar els primers anys de vida en relació amb el seu avi i amb el seu oncle Alfons a la cort de Nàpols, l'«espanyol» que hi va conèixer i hi podia haver parlat no és cap més altra llengua que la catalana.

Com a afegitó, sabem encara, mercès a l'Esmeralda Sánchez, que el duc «l'any 1527 disposa que li enviïn des de Ferrara, on residia la seva mare i les seves germanes, la biblioteca, les joies i els objectes d'art de l'herència d'Alfons el Magnànim, amb la voluntat clara d'instal·lar-se definitivament a València i d'instaurar-hi un modus vivendi sofisticat»[33]. Però, és clar: un modus vivendi italianitzat i italianitzant. Segons l'Almela, «Don Ferran i les infantes sentiren un gran plaer en vore's tots junts després de tants anys de separació. I cal constatar que la de Foix va rebre les seues cunyades com una mare veritable i servà amb elles una conducta maternal»[34].

Les infantes i les dames de companyia provinents de l'antiga cort de Nàpols van haver de constituir un grup lingüístic i cultural de pes dins de la nova cort d'acollida valenciana, car es tractava de dones d'un prestigi social i humà reconegut, amb un bagatge cultural i, per tant, lingüístic, d'un gran calat. Per exemple, hi havia «madona Màrcia Falconi, pertanyent a una nissaga il·lustre i que havia criat el Duc i tots els seus germans»[35] i que, evidentment, no tenien el castellà com a llengua de relació personal. A més a més, moltes de les altres dames «ja havien servit a Nàpols la difunta reina Isabel» del Balzo[36], esposa de Frederic III. Per l'Almela, «si bé aquestes persones actuaven relativament poc a la cort valenciana que tan generosament les havia rebut, representaven, però, amb llur llengua i llurs costums, un element d'influència forastera»[37] considerable. Hi torno, per si de cas, a insistir: d'influència italiana. Per això mateix En Joan Oleza apuntava que «el nou segle comença amb una intensa connexió amb Itàlia, que sembla assegurar la participació valenciana en la revolució cultural renaixentista»[38].

En aquest mateix sentit, la Mónica Gómez-Salvago ens innova que hi havia una «estreta vinculació entre València i Itàlia als segles XV i XVI. La cort napolitana era enormement familiar per als cercles nobiliaris valencians, com ho demostra el gran nombre de personalitats de la ciutat, o relacionades amb ella, que la sovintejaven. Tot el que es

refereix a Nàpols interessava a València; per això la influència que exercí aquesta cort en la valenciana és notable»[39]. I, en parlar d'Alfons el Magnànim, hi insisteix novament: «L'aristocràcia valenciana, que va recolzar en tot moment aquest rei, estigué ben representada en aquella cort; i a la segona meitat del XV, els valencians que, a la seva mort, tornaren a València, reconstruïren l'idea de la cort. L'influx dels fastos cortesans italians, la tradició dels quals era gran, arribà aviat a la cort de Germana de Foix i del duc de Calàbria a València», que es va constituir «com un trasllat de les corts senyorials italianes»[40].

L'Escartí també s'adona d'aquest ambient italià i encara hi afegeix: «Si hom pot afirmar que el Cortegiano de Castiglione tractava d'adaptar l'humanisme a la noblesa, val a dir que segurament els nostres nobles de primer terç del segle XVI provaven, també, d'adaptar-se als nous usos culturals i socials que provenien d'Itàlia i que s'anaven imposant a poc a poc en determinats cercles de poder»[41]. I de forma molt semblant ho ha copsat la Teresa Ferrer, que narra que aquesta cort «evoca inevitablement les corts renaixentistes italianes i que manté viu el record nostàlgic de les seves vinculacions amb Itàlia, com posa de manifest la Festa de Maig, organitzada a l'horta del Palau Reial pels cantors del Duc de Calàbria, "com la fan a Itàlia"»[42]. Afirmació que ve a matisar En Josep Lluís Sirera en dir-nos que en l'anàlisi de les festes que ens són descrites a El Cortesà, «ens trobem davant d'una estructura teatral que segueix els convencionalismes de la festa dramàtica cortesana i demostra palmàriament la influència del teatre contemporani italià»[43]. En Max Cahner no en té cap dubte: «De Nàpols i Roma arribà un nou teatre a València»[44]. La influència del teatre italià és inqüestionable. La influència del teatre i de la literatura. Així, En Romeu ens innova: «El fet que alguns dels contes que apareixen en El Cortesano són de clara influència de Boccaccio i especialment de Bandello, que parlin italià determinats personatges d'aquests contes, i que algunes de les representacions dramàtiques incloses en el llibre siguin mostres ben paleses d'adaptació del teatre italià, fan pensar en un coneixement força aprofundit de l'art d'Itàlia per part del nostre músic poeta»[45].

És l'Ines Ravasini qui fa que m'adoni que «el sonet trobés acollida a la cort valenciana del duc de Calàbria, tan relacionada amb ambients italians, és un fet que no sorprèn»[46]. I, en aprofundir aquesta influència dins el llibre estricte d'El Cortesà, innova: «L'obra, que pretén oferir-nos una representació en directe de la vida palatina, podria llegir-se també com una antologia de la lírica de l'època, on predomina la poesia de tipus tradicional, com coples, mots, glosses, quarteres i composicions que remeten prevalentment a l'àmbit de la poesia amorosa del segle XV. En aquest context, la presència del gènere italià resulta especialment significativa: com s'esdevé en molts dels cançoners del segle XVI, també a El Cortesà la poesia en metres italians conviu amb la lírica tradicional, i el nostre interès creix si considerem que al costat d'uns quants sonets escampats al llarg de la segona i la tercera jornades, a la darrera la presència del gènere augmenta sensiblement fins a incloure'n trenta-vuit, dels quals vint-i-quatre constitueixen un cicle aïllat que arriba a configurar-se com un petit cançoner dins de l'obra»[47].

En Romeu hi torna a insistir: «El duc, a través de la seva cort del Palau Reial, és un dels millors artífexs de l'assimilació definitiva del Renaixement a València, el procés de la qual havia començat, de fet, amb el Magnànim i amb la seva protecció i estretes relacions amb València»[48]. Per acabar rubricant que «l'esclat i la magnificència en els costums i les festes, la força d'atracció de l'element selecte valencià i de la noblesa, el conreu de les activitats artístiques, i el gust delerós per una vida cortesa més subtil, s'accentuen poderosament en temps del duc de Calàbria, el tercer marit de Germana, el napolità refinat que volgué transplantar en l'aire rient i sensual de València l'ambient de les corts italianes en plena florida renaixentista»[49]. Una transposició, per ser més exactes, «de la cort reial de Nàpols»[50] –precisa l'Eulàlia Duran–.

Si ens hi fixem, ara veiem com l'obra d'El Cortesà no només reflecteix una cort italianitzada per la família, els servidors i la cultura del duc de Calàbria, sinó que esdevé fins i tot un espai teatral i poètic italià dins d'un ambient plurilingüe i obert. Ho ha vist també així la María de la Concepción Gamir. Tot i que no he pogut consultar el seu llibre sobre Germana de Foix, l'Ernest Belenguer sí que ho ha fet. I escriu: «Al 1961 María de la Concepción Gamir assenyala, i ho ratifica molt, que la Cort virregnal de Germana era plurilingüe. La llengua materna de Germana era la francesa, la de Brandemburg [el seu primer marit], alemanya; la del calabrès, italiana, i fins i tot alguna que altra paraula portuguesa es descobreix en aquesta Cort, ja que aquesta autora subratlla que Lluís Milà va estar inclús a Portugal»[51]. De la lectura del llibre, En Belenguer n'extreu que l'àmbit virregnal, contràriament a tot el que s'ha escrit, era «una Cort que no ataca el valencià»[52], que, al capdavall, és el que vinc ponderant fins aquí, perquè jo situo l'envestida a la llengua a mans dels censors i dels inquisidors. I no dins la cort mateixa, sinó directament sobre el llibre que l'havia de reflectir.

Quan En Fuster s'encarava al tema de la castellanització de la cultura catalana a València, tampoc no trobava determinant el paper de la cort virregnal, car, per ell, «sovint s'ha volgut veure'n la causa i l'impuls més marcat en la irradiació social que va tenir la cort de la virreina Germana de Foix»; però, tot seguit ho relativitzava, car «la inclinació a adoptar el castellà, ni que només fos accidentalment, com a llengua literària, ja ve d'abans de les Germanies»[53]. Per tant, si la castellanització ve d'abans de les Germanies i no podem atribuir-la fonamentalment ni a Germana de Foix ni al duc de Calàbria, que més que castellanitzar, van italianitzar València i van respectar la llengua autòctona, és que ens

tornem a submergir dins l'ombra allargassada de la censura.

En Fuster no ho veia ben bé així –vull dir que no atribuïa als censors ni als inquisidors la castellanització de les obres escrites per catalans a València–, però, amb tot, tampoc no jutjava Germana com la seva responsable última i directa, perquè, com tothom que s'hi ha deturat a pensar, veu que a la cort virregnal s'hi parla català amb tota tranquil·litat. I, així, escriu: «La indiferència de Germana de Foix davant del fet lingüístic del País Valencià, no podia transcendir a l'hostilitat: es limità a ser això, indiferència. Almenys no és versemblant que es traduís en hostilitat. Ni és creïble que a les altes esferes de la Monarquia hi hagués ja un propòsit resolut d'atacar el català en les seves posicions dins l'Administració»[54]. I en un estudi sobre el teatre valencià, per més que sospités que el duc de Calàbria, «per tradició dinàstica i per obligació conjugal, es limità al castellà», arribarà a sentenciar que, al capdavall, «tant pogué parlar en italià com en castellà, i com en català, donada l'estranya peripècia de la seva vida»[55]. La sospita d'En Fuster podria esdevenir certesa si tenim en compte dos fets poc coneguts: el primer, que Ferran de Calàbria «passà al 1502 a la cort de Ferran II de Catalunya-Aragó» i al 1506 fou designat «lloctinent del Principat, sota la custòdia del bisbe d'Urgell, Pere de Cardona (1506-1507)»[56]; i el segon, que sor Jerònima d'Aragó, filla natural del duc «demanava obres piadoses en català»[57] per nodrir les seves lectures, mentre era monja a Xàtiva, i que per a ella «hom escriví en català el 1546 uns Diálogos o divinals coloquis fets a la benaventurada seràphica Catherina de Sena»[58].

Bo i que no disposo ara mateix de cap document signat pel duc de Calàbria durant la seva lloctinença al Principat, sí, en canvi, que tenim un gran tou de documents signats per ell en català, exhumats en el seu moment per la Regina Pinilla i donats a conèixer a la seva imponderable tesi doctoral sobre el virregnat conjunt de Germana de Foix i Ferran d'Aragó. No puc dir que em sorprengui, però sí que és molt simptomàtic que la carta que li dirigeixen els Jurats de València, el 6 de novembre del 1526, per la qual li donen la benvinguda com a virrei, sigui redactada en llengua catalana[59], com en català se li adreçarà l'Emperador Carles, almenys un cop, el 16 d'abril del 1529, tractant-lo del «nostre molt car y amat cosí»[60]. Entre el 7 de febrer del 1527 i 3l 29 de juliol del 1536, la Doctora Pinilla recopila un total de vint-i-un documents signats pel duc de Calàbria a València i redactats íntegrament en català[61], que donen fe, d'una manera indiscutible i irrevocable, que En Ferran d'Aragó, en començar a exercir el càrrec de virrei a València, ja s'havia familiaritzat totalment amb la llengua catalana, si és que no ho havia fet abans a Nàpols.

Si, doncs, el duc de Calàbria va viure al Principat, on exercí la lloctinença, i alguns membres de la seva família empraven la llengua catalana de la mateixa tenor que ell ho va fer, aleshores una pregunta em ve directament a la ment: la Monarquia no va atacar la llengua dins de l'administració i potser, en canvi, ho va fer la Virreina pel seu compte? I ho faria a despit que el seu marit «podia» haver-se relacionat en català amb els catalans de Catalunya, mentre ho va fer de forma efectiva a València talment com la seva neboda ho feia? Com que una pregunta semblant també se la va fer En Josep Faulí en escometre el paper de Germana en la castellanització del país, sobretot perquè observa com l'indult als agermanats que va publicar la Virreina en nom de Carles I, al 23 de desembre del 1524, «fou el primer paper oficial redactat en castellà al País Valencià»[62], us deixo amb la seva conclusió. Per ell, «el document, però, té la condició de primer. Després, tanmateix, n'hi haurà encara molts en català»[63]. O sigui, que el document surt del no-res i torna al no-res i esdevé una mena de fet extemporani de tot en tot. Per això, En Faulí exposa resolut: «El lligall 735 de la sèrie Reial Cancelleria de l'Arxiu del Regne de València, per exemple, amb documents del 1525, presenta encara el català com a llengua dominant. Té un total de 186 fulls de documents i fins al 112 hom no en troba un que no estigui escrit en català o llatí, amb predomini del català. Resta clar, doncs, que el document de finals del 1524 no va crear hàbit»[64]. Ras i curt: ni atenint-nos al text de l'indult, no podem dir que Germana castellanitzés res, car la màquina de l'administració va continuar funcionant perfectament en català. Des d'aquest vessant, En Ricardo García Cárcel també eximia la virreina de tota responsabilitat castellanitzadora. Segons ell, «la cultura valenciana es castellanitza a la cort de Germana de Foix i del duc de Calàbria. Responsabilitat de dona Germana? No»[65]. Llàstima que no ens digui per què la Virreina és lliure de tota culpa. Però, malgrat tots els malgrats, la seva exoneració ara mateix és prou reveladora. I la tindré en compte.

Llavors, En Fuster agafa El Cortesà i s'adona, escrutant-lo, que «una de les senyores que més sovint assistien a les festes del palau reial, on vivien els virreis, a València, fou donya Jerònima Beneyto, la muller del poeta Joan Ferrandis d'Heredia, i donya Jerònima solia parlar en vernacle»[66]. Per això justifica que les dames de companyia i tertúlia de la Virreina parlessin en català, perquè «era la llengua de la plebs sotmesa i, en tot cas, la llengua de les donyes Jerònimes, amb les quals calia ser condescendent per simple afabilitat. I res més»[67]. Tanmateix, i a despit que no ho acabi de declarar obertament, En Fuster ens diu amb totes les lletres que Germana de Foix, per la raó que fos –potser perquè també era l'idioma de la noblesa vencedora– no va tenir cap més altre remei que acceptar l'ús de la llengua catalana dels seus cortesans i cortesanes, baldament fos per educació o per simple afabilitat. O per indiferència. I si ella l'acceptava i no hi era hostil, ja tornem a ser al cap del carrer: no hi va poder haver castellanització a la seva cort. Els nobles que hi concorren són tots catalanoparlants i viuen «enmig d'una València que parlava en català, unànimement –si puc dir-ho així– en català»[68], postil·la En Fuster. En un altre estudi, hi insisteix sense embuts: «El català era la llengua de la majoria dels valencians, i en català es produïa la cultura dels nuclis actius, com el català era la llengua de

les oficines públiques màximes (Corts, Generalitat)»[69]. I encara ho torna a argumentar: «Tot i que en el segle XV, i ni tan sols en el XVI, el concepte de "llengua oficial" no podia tenir l'abast que modernament ha adquirit, les premisses objectives jugaven a favor del català»[70]. Per En Fuster, doncs, a mitjan segle XVI, «l'Adminsitració foral mantenia la llengua en totes les actuacions rutinàries, i cal observar que són els buròcrates dels municipis i de la Generalitat –la dinastia dels funcionaris Ortí hi mereix menció a posta– els qui conserven, per al català, un to d'elegància, de pulcritud diguem-ne gramatical, i un sentit de la tradició que rarament trobaríem en els poetes contemporanis»[71]. I rubrica amb gran acuïtat: «Al cap i a la fi, el català continuava sent l'idioma domèstic dels mateixos cortesans»[72].

Sí. Som a València. En una gran ciutat catalana que, a més a més, vivia de cara a Itàlia i estava fortament –com hem vist– italianitzada. En Fuster, en aquest punt, és taxatiu: «Tant les maquinacions bèl·liques com les diplomàtiques d'Alfons el Magnànim, i la mateixa i simple presència dels Borges a la capital de l'Església, determinaren una afluència diguem-ne massiva de valencians a terres italianes. És natural que, en tornar-ne, aquells homes –clergues, cavallers, comerciants– portessin a casa seva més d'un ferment de la prodigiosa eclosió intel·lectual que s'esdevenia a la Itàlia d'aleshores»[73]. I rubrica ple de sentit: «Més important que l'impuls degut als valencians que marxaven a Itàlia, és el que provenia dels italians que van venir a València»[74]. Aquest és precisament el cas d'En Ferran d'Aragó, duc de Calàbria, tercer marit de Germana de Foix. No ho podem oblidar.

Sense perdre calada, l'Estela Pérez ha remarcat aquesta forta italianització de la cort virregnal: «La noblesa valenciana del primer terç del segle XVI ha assimilat els gustos de la cultura italiana: les tertúlies literàries –especialment sobre poesia–, la música, l'erudició..., però també el gust per la burla i la facècia. La cort de Germana de Foix i Ferran d'Aragó, primer duc de Calàbria, fou un dels màxims exponents d'aquest model de cultura senyorial»[75]. Senyorial i a la italiana, és clar. O, en tot cas, senyorial i europeista. Senyorial valenciana, si ho volguéssim dir amb la boca petita. Però mai dels mais castellana. Per això, aquesta estudiosa, subratllava intel·ligent: «Després de tot, l'origen gal de la reina i l'origen italià del seu marit venien a reforçar el pretès europeisme del projecte imperial de Carles I»[76].

Com feia l'Escartí, la Pérez Bosch incideix de ple a rellevar de nou que «la nombrosa presència italiana a l'entorn dels virreis (les germanes d'En Ferran d'Aragó, les dames de companyia de la reina, els servents del duc) és només un dels indicis de l'estreta connexió amb Itàlia»[77]. És a dir, que som davant d'un ambient farcit d'italians, i molt italianitzat, que mira literàriament cap a Itàlia, amb un duc italià i una duquessa francesa, que pren cos en una ciutat catalana i catalanoparlant fins al moll de l'os, dins d'una cort de nobles que també parlen català: una llengua que la Virreina entén sense parpellejar. Que entén i permet. Que entén i amb la qual conviu sense fer-ne cap escarafall. Comenta En Ferreres: «Si el testimoni d'En Lluís Milà és vàlid, veiem a El Cortesà que la reina Germana demostra simpatia pel valencià i fins i tot insta a Na Jerònima, la dona d'En Ferrandis d'Herèdia, a no deixar de parlar-lo, perquè li resulta graciós. I al mateix llibre comprovem com davant de la reina s'hi entaulen converses en valencià, el sentit de les quals capta i celebra Na Germana», raó per la qual En Ferreres rebla que «el seu coneixement del valencià havia de ser excel·lent»[78]. Totalment d'acord. La reina entén perfectament la llengua que els seus cortesans parlen en la seva presència o amb què d'altres personatges se li adrecen directament. I, més que doldre-se'n o enutjar-se –com podria haver passat si algú hagués parlat català en públic davant d'un Capità General del segle XVIII–, la Virreina encoratja encara alguna dama a no deixar de parlar-hi. I, com hem vist que vindicava el mateix Milà, al seu llibre els nobles parlen en la seva llengua natural: el català. L'Almela hi torna: «Hi ha una dama, donya Jerònima Beneyto Carroç Pardo de la Casta, que s'expressa gairebé sempre en valencià»[79]; i, sense perdre calada, apunta que «deuria de tindre alguna gràcia parlant, la gelosa muller del poeta Fernández de Heredia, quan donya Germana li va demanar alguna vegada que recordara un refrany valencià determinat». I a la vista d'aquest fet, rebla: «Quan els proverbis van de boca en boca, l'idioma al qual pertanyen és un idioma viu. I [de] refranys valencians [en] diuen el duc de Calàbria, dames i cavallers»[80].

Anem veient de mica en mica, i a poc a poc ens anem fent conscients, que a la cort virregnal la llengua catalana hi era parlada amb una naturalíssima naturalitat. Com també feien els bufons. Assenyala En Romeu que «la nostra llengua, com hem vist, era la corrent dels patges bufons valencians i catalans de la cort dels ducs»[81]. Això «ha fet que alguns autors escrigueren que a la cort aquella sols parlaven en valencià els bufons. L'afirmació és completament inexacta»[82], apunta l'Almela, perquè En Milà parla no tan sols dels bufons, sinó de tots els seus personatges, que són homes i dones de carn i ossos i amb una llengua ben viva i universalment coneguda. I, encara, a fi de fer-nos veure la vigoria i la puixança de la llengua catalana, l'Almela ens objectiva: «Amb desig de puntualitzar les coses, fins podria remarcar hom que un dels bufons, l'anomenat canonge Ester, no essent valencià, parla en català sense més característica valenciana que la que haja pogut lliscar per part de don Lluís Milà en fer diguem-ne transcripció de les seues paraules»[83]. Per això rubrica que, «fet i fet, la llengua valenciana era molt present a la cort virregnal de don Ferran d'Aragó»[84]. A la d'En Ferran d'Aragó, però també a la de Na Germana de Foix, que era la mateixa cort.

Hi havia de ser present, per descomptat. Uns anys abans, ja al 23 d'agost del 1507, Germana, des de València mateix, com a muller de Ferran II i lloctinent general d'Aragó, València i Principat de Catalunya, atorgava un document

íntegrament en català[85]. Com la tradició històrica testimonia, els lloctinents generals entenien perfectament el català, gairebé sempre el parlaven i el feien servir en la redacció de tot document públic, baldament el text el redactés un escrivà. I Germana fa exactament el mateix des de l'endemà del seu casament amb el rei Ferran. Per la Regina Pinilla, «després del seu matrimoni, Germana és nomenada lloctinent general el 1507, mentre el Catòlic pren part en les empreses africanes de Tunísia i Bugia» i, acte seguit, «el 1510, és habilitada per a celebrar Corts, tant generals com particulars, als territoris de la Corona d'Aragó, i les corts aragoneses voten davall la seua presidència abundants subsidis per a la guerra d'Àfrica. El rei li autoritza el govern, quasi total, dels seus estats, seguint la trajectòria tradicional de la Corona d'Aragó; altres reines anteriors l'havien precedida en esta comesa»[86]. Són les Corts de Montsó del 1510, de les quals se'n conserva l'edició de les constitucions i capítols que s'hi van aprovar, redactades exclusivament en català[87]. Així mateix, quan la reina és habilitada perquè presideixi les noves Corts de Montsó del 1512, l'habilatació és escrita en català[88], com és en català també el seu jurament dels Usatges de Barcelona i les Constitucions de Catalunya[89]. I des d'aquesta vila, on romania encara al llarg del 1512, Germana escriurà 9 cartes als consellers de Barcelona, en català, datades entre el 3 de juliol i el 4 de setembre[90]. Així mateix, la nova reina presidiria les Corts de Lleida del 1515: «Aquesta prestà jurament i les obrí al 22 d'octubre com a lloctinent del seu reial espòs»[91] –postil·len En Coroleu i En Pella i Forgas– amb l'habitual proposició règia, que va pronunciar ella mateixa íntegrament en català[92]. Des de Lleida, aquell 20 de novembre la reina expedirà una carta als consellers de Barcelona, en català[93]. És interessant veure com Germana presideix també Corts, que tenien la llengua catalana com a llengua oficial, sense que ens hagi arribat cap queixa sobre cap irregularitat lingüística per part seva. La qual cosa pressuposa que el català hi va ser emprat de forma natural, sense el més mínim impediment, com en dóna fe el llibre predit de les Corts de Montsó i la proposició pronunciada per la reina Germana a Lleida.

A la mort del rei Ferran, per més que certes cròniques la situïn vivint a Castella, és molt versemblant que s'establís a Catalunya; primer, perquè el testament del seu marit preveu que «en qualsevol part dels dits nostres regnes d'Aragó on ella volgués estar i assentar», ella «hi sigui molt acatada i servida»[94]; segon, perquè les rendes per al seu manteniment s'han d'extreure fonamentalment de «les viles de Tàrrega i Sabadell i Vilagrassa»[95]; i tercer, perquè es casaria amb En Joan de Brandenburg a Barcelona. A manca d'una data precisa, i puix que som conscients que les noces van celebrar-se «poc abans de rebre's la notícia de l'elecció imperial, nova que arribà a Barcelona el 6 de juliol del 1519»[96], hem de continuar intuint que Germana tindria més que assumida la llengua catalana com a llengua del país i, tal vegada, com a llengua pròpia, perquè va venir molt jove a viure a Catalunya. Llavors, i atès que En Fernández de Oviedo ens diu en una biografia del marquès de Brandenburg –que no hi ha a la majoria de manuscrits de les seves Batallas y Quinquagenas– que un cop «casada la reina, se n'anà a residir amb el seu marit a València del Cid i l'emperador la hi féu governadora»[97], és que la reina vídua torna a viure en territori de parla catalana, abans encara de ser virreina.

En aquest propòsit de resseguir les traces de la presència de Germana a terres catalanes, on es familiaritzaria amb la llengua, abans de casar-se amb el duc de Calàbria, vull reportar que el 27 de març del 1523 l'Emperador havia expedit el Reial privilegi de Lloctinent general de la ciutat i regne de València per a Na Germana[98]. Uns mesos més tard, l'11 de desembre del 1523, quan fa el jurament com a lloctinent general de la ciutat i regne de València, la llengua utilitzada –com era de suposar– és la catalana[99]. El 30 de gener del 1524 Dona Germana ordena també en català que Don Álvaro de Bazan pugui treure del regne dos mil homes de guerra per al servei de l'exèrcit imperial[100]. Així mateix, escriurà en català «a En Ramston de Viciana, lloctinent de l'emperador d'enllà lo riu d'Uxó, pel març del 1525, assabentant-lo de la derrota i presó del Rei de França, Francesc I»[101], i al 12 d'octubre d'aquest mateix any s'adreçarà també en català als membres de la Taula de Canvi de València[102]. En llengua catalana també són els «Capítols que la virreina Germana de Foix, seguint instruccions de l'emperador Carles V, mana complir als oficials reials i als senyors de llocs de mudèjars, referents a la conversió d'aquests» i que es conserven a l'Arxiu del Regne de València[103]. Com que les instruccions imperials són del 16 de novembre del 1525[104], els «capítols» de Na Germana han de ser poc posteriors a aquesta data, que ara mateix no puc precisar amb exactesa. Des d'aquest vessant d'ordre polític, s'ha preservat la Crida dels virreis de València Germana i Ferran, feta el 4 desembre del 1526, sobre temes d'avituallament de la ciutat[105]. I, per si encara fos poc, el Marquès de Cruïlles aporta documentació de diverses cartes que els Jurats de València van adreçar, entre el 1523 i el 1526, a la Virreina[106], una al Virrei[107] i una altra a tots dos cònjuges alhora[108], exclusivament en llengua catalana. I encara, el 16 de febrer del 1525, Na Germana signa una Ordre de Carles I, redactada en català, per la qual es mana que es tornin els sous deguts als mercaders Antoni Usodemar i Bernabé de Grimaldis per les seves prestacions durant les Germanies[109]. Finalment, i per acabar la documentació que conec, el 9 d'octubre del 1527, els dos virreis conjuntament expedeixen la pragmàtica «Super Ordinacione Rotae», per la qual remodelaven l'estructura funcional de la Reial Audiència valenciana[110]. Com us podeu imaginar, també és redactada únicament en català. Sense obviar que quan En Joan de Borja, III Duc de Gandia, va intentar cobrar els deutes que tenia pendents de la Corona, i amb aquest fi va escriure a la Virreina, a l'estiu del 1527, la carta és també íntegrament en llengua catalana[111]. L'ús del català escrit per part d'ella, doncs, no era una novetat. És a dir, que Germana estava familiaritzada amb la llengua escrita dels valencians des de feina ben bé 20 anys; la qual cosa prova, de retruc, no només que no hi va haver cap animadversió, sinó un respecte i una normalitat

absoluts.

Però, a més a més, vull encara adduir una nova dada, que també ha estat ressenyada per En Vicent Beltran. De cara a confirmar el que ell creu la castellanització de la cort virregnal, aquest filòleg pensa que «tampoc no ens ajuda gens, en aquest sentit, la presència de literatura catalana a la cort del darrer duc de Calàbria a la València renaixentista»[112]. Com encara hi ajuda menys que fos, precisament aquest virrei qui «va promoure la primera edició (certament parcial) de l'obra de March»[113], feta per En Baltasar de Romaní, a València, el 1539, per bé que amb traducció castellana inclosa[114]. Si a això hi afegim, com indica En Mérimée, que el virrei «aplega al seu entorn els qui mantenien a València les tradicions d'Ausiàs March», com «En Serafí de Centelles, comte d'Oliva, l'Alfons i En Joan de Cardona, el comanador Escrivà i tants d'altres que En Menéndez Pelayo ha caracteritzat tan brillantment»[115], serem ja del tot conscients que a la cort virregnal hi era, per torna, admirada la poesia catalana i el duc de Calàbria es va relacionar amb un bon tou de poetes valencians, entre els quals trobem En Joan Baptista Anyes. Per la Teresa Ferrer, «en el cercle d'humanistes relacionats amb el duc [de Calàbria], cal incloure també En Joan Baptista Anyes, beneficiat de la catedral de València i protegit del comte d'Oliva Serafí Centelles»[116]. Doncs, bé: d'aquest escriptor valencià se n'ha conservat una obra considerable en llengua catalana[117], la qual cosa indica que relacionar-se amb el duc de Calàbria no li va suposar cap mena de castellanització, ans tot el contrari: va poder publicar en català sota la seva protecció, com en català publicaria també al 1538 En Pere Antoni Beuter la seva Primera Part de la Història de València[118].

Com podeu veure amb tota claredat, a més d'acollir poetes que escrivien en català, els virreis van emprar públicament el català sense cap mena de menyspreu, prejudici o reserva. Sense cap improvisació. Fins i tot, a despit de totes les distorsions que s'han perpetrat sobre aquest fet puntual de la nostra història cultural, fa ben bé l'efecte que Germana i Ferran tenien la llengua catalana integrada en la seva més absoluta normalitat. Car ara veiem que la parlen, ara que encoratgen a parlar-hi, suara que l'escriuen o la fan escriure. Tot d'una ens adonem que publiquen o emparen edicions d'obres de poetes catalans. O assisteixen a actes públics on es parla la llengua catalana. O tenen amics que la fan servir com a llengua pròpia. El català era, consegüentment, un idioma viu i present a la cort virregnal, no només per a la comunicació quotidiana, sinó també, pel que es pot entrellucar de la documentació esparsa que ens ha arribat, per als temes públics relacionats amb l'execució del mandat i el poder dels virreis.

Hi era tan present que no s'hi deixaven de representar obres de teatre en català, perquè tal com ho confirma En Josep Lluís Sirera, el «teatre profà valencià quallarà durant el primer terç del segle XVI a l'entorn de la Cort dels Ducs de Calàbria»[119]. O com assegura En Martí de Riquer: «Hi hagué, sobretot al voltant de la virreina Germana de Foix, unes possibilitats de teatre valencià en llengua vernacla»[120]. I tant que hi van ser. Això hauria estat el més elemental, sobretot en una cort renaixentista com la del duc de Calàbria, hedonista i culta. I, bàsicament, poliglota. Hauria estat el més usual i el més espontani, però alguna cosa va estroncar de forma abrupta tota aquesta immensa possibilitat teatral en català. Ho considera En Xavier Fàbregas en comentar-nos que «aquest teatre que a Itàlia, a Castella i a França desembocaria en un drama que establí els fonaments del teatre europeu contemporani, a València i als països de parla catalana quedarà ja com un final de camí, sense sortida, tallat»[121]. I ho subratlla En Rubió i Balaguer: «La història dels orígens del teatre, el profà sobretot, com tots els gèneres literaris populars, serà sempre una mica un fragment de fragments, perquè la gran majoria de testimonis manuscrits han desaparegut»[122]. És a dir, que, de cop i volta, ja no hi ha castellanització, sinó que, ara, les obres escrites –escrites en llengua catalana– es fan fonedisses davant la mirada atònita dels nostres erudits. En Riquer també ho veu i ho denuncia: «Però el cert és que el que en podem tocar es redueix a determinats personatges que parlen valencià en comèdies castellanes»[123]. Cosa que evidencia, al capdavall, baldament les obres ens hagin arribat ja editades en castellà, que hom podia escriure en català. Fragments. Converses esparses i escadusseres. Textos breus, incrustats o redimits, dins d'un text més ample castellà. Però textos en català, al cap i a la fi. I ara, això és el que compta. Això és el que no s'ha pogut acabar d'esborrar. Això és el que ara ens cal retenir: els personatges parlaven català i l'autor escrivia en català. Poc, de forma escadussera, tangencial i quasi demanant perdó. Però hom parlava i escrivia en català, en un intent de mostrar la realitat quotidiana. Si aquell teatre era «realista i burgès»[124], i al llibre s'hi descriuen «escenes realistes que destil·len veritat i immediatesa i que són un calc de la vida»[125], amb més raó En Milà ho narraria tot amb la mateixa llengua que s'havien produït els diàlegs perquè l'efecte de verisme produís l'impacte que havia de produir.

I si això era així, això és el que va reflectir En Milà, car aquest no diu que descriure aquesta realitat lingüística sigui un propòsit literari que s'hagi marcat, sinó que explicita amb totes les lletres que és un fet consumat. L'autor ha enllestit el llibre i, just abans d'editar-lo, escriu el «Proemi» on remarca, per si no havia quedat gaire clar, quina és la llengua que hi parlen els cortesans. Els diàlegs són, segons ell, íntegrament en català. Però, paradoxalment, quan l'obra s'edita, hom fa parlar ja quasi tots els valencians en castellà. La majoria d'estudiosos i erudits han escrit a tort i a dret que si l'obra literària descriu uns fets en llengua castellana és que els fets reals també es van escaure fent servir la llengua castellana. Però En Fuster, quasi com intuint-ho, revela que «el canvi de llengua literària no implica el canvi de llengua col·loquial»[126]. Si això es va donar també a El Cortesà, com exposava sense embuts l'autor, és que la llengua del llibre va ser alterada. Llavors, això vol dir indefectiblement que la mà del censor va passar silentment sobre el text i ens

ha fet creure que el text era la realitat. Que la literatura impresa, revisada, censurada i reescrita era el reflex incontestable dels fets. Però el text només és el text i la realitat el desmenteix a plena veu, estentòriament, amb totes les evidències que he aplegat fins aquí.

Hi ha un altre punt sobre el qual no puc passar de puntetes i mirant cap a un altre costat. Acabo de mostrar com, per En Riquer, només «determinants personatges» parlen català a les obres conservades en castellà. L'ull clínic d'En Riquer aquí és d'una importància capital. No parla tothom català, sinó uns personatges determinats. Segons En Fuster, «en la Serafina, el castellà [sic] Torres Naharro fa parlar en català alguns personatges»[127]. I ja hi tornem a ser. Encara que tothom pugui parlar en català o tothom parli català a la vida real, no tothom el pot fer servir a les obres literàries, on només alguns personatges el parlen. A El Cortesà, majoritàriament els bufons i les dames. Ho especifica entenedorament En Peter Burke: «El llibre està escrit en espanyol [vol dir en castellà], llevat d'aquells passatges que reflecteixen la parla d'individus que no pertanyen a la noblesa. En aquestes ocasions, l'autor fa servir el català, transmetent així un missatge social clar»[128]. Ara, doncs, ja sabem que es tractava d'això.

A La Vesita d'En Ferrandis d'Herèdia, hi passa quelcom semblant: qui hi parla en català també són les dames. De conformitat amb En Romeu, a La Vesita «la Senyora parla gairebé sempre la pròpia llengua, i amb molta freqüència la parlen les altres dames, particularment quan arriben a la visita. El servei i els cavallers, en canvi, parlen sempre en castellà»[129]. I encara un altre cas: d'acord amb l'Antoni Ferrando i En Miquel Nicolás, «en la sentència de la justa poètica de Santa Caterina (València, 1511), mentre el noble "Don Francisco" de Fenollet s'expressa en castellà, la seva esposa ho fa sistemàticament en català»[130]. Es molt sospitós que només siguin les dames les que parlin gairebé sempre en català i, per contra, els cavallers en castellà, fins i tot quan es dóna el cas que aquests són catalanoparlants. Dic que és sospitós, perquè En Francesc de Fenollet era catalanoparlant i estava avesat, per raó del seu càrrec de batlle de la ciutat de Xàtiva, «ofici al qual consagrà En Francesc la major part de la seva vida»[131], a l'ús de la llengua catalana, especialment l'escrita. I, a més a més, era amic dels poetes en llengua catalana Vicent Ferrandis i Jaume Bertran, que al 1515 van publicar unes Obres contemplatives i de molta devoció, novament trobades en laors de la sacratíssima Creu, també en català[132]. Fins i tot és molt possible que tingués obra literària en aquesta llengua, que, per això mateix, no es conservaria, car, segons l'Óscar Perea, «desconeixem un amplíssim percentatge de la producció poètica de què, sens dubte, fou un dels principals poetes valencians del trànsit entre els segles XV i XVI»[133].

És també molt estrany que, segons a quines obres, el servei parli en català, com en el cas dels bufons a El Cortesà, i en segons quines altres només en castellà, com el servei a La Vesita. Però el que és més estrany i inexplicable és que es doni una situació de diglòssia sense cap mena de bilingüisme, com ha indicat assenyaladament En Ninyoles. Per ell, «segons Fishman, aquesta situació es produeix quan "dues o més comunitats són unides religiosament, políticament o econòmicament dins una sola unitat, malgrat les escissions socioculturals que les separen". En tals condicions, és possible que una d'aquestes comunitats –o ambdues– vulga mantenir-se culturalment diversificada, i que l'accés en aquest grup siga severament restringit. L'escissió lingüística pot marcar les fronteres de classe, i l'ús de dues llengües vindrà condicionat pel fet que una d'aquestes –adscrita a les classes superiors– arribe a ésser prevalent dins l'àrea d'expressió culta, és a dir: funcione com a llengua literària»[134]. Ho diu ben clar: dins d'aquest àmbit diglòssic, la realitat és una cosa, i una altra, allò que s'imprimeix.

Des d'aquesta mateixa òptica, té molt de sentit per ajudar-nos a escatir les raons ocultes d'un bilingüisme tan misteriós, el que subscriu l'Estela Pérez, puix per ella «el fet que el fenomen bilingüe afecti principalment la classe aristocràtica i es manifesti sobretot en l'àmbit de la poesia és simptomàtic que es deu a un factor quasi exclusivament circumstancial», les causes del qual cal cercar-les «no tant en un declivi dels models poètics autòctons, sinó en el context històric i cultural del regne»[135]. Tornem-hi: a València es va donar un bilingüisme poètic i literari, per raons estrictament polítiques, que són les autèntiques raons històriques. I va afectar tan sols l'aristocràcia, però no pas, com insinua l'autora, «fruit de les intenses relacions de la classe dirigent valenciana amb la cort central castellana»[136] –car ja hem vist com la cort central, de castellana no en tenia re–, ans fruit de la relació directa de l'aristocràcia amb la llengua pròpia del país i amb l'edició de les seves obres. Encara que a la majoria de documents –això sí: preservats en arxius castellans–, es pugui observar com les cartes adreçades pels catalans a l'Emperador Carles i a la seva cort són en castellà, per contra, els conservats a l'Arxiu Històric Municipal de València ens indiquen de forma vistent com els Jurats de València no tenien cap problema per escriure al rei[137] o al príncep Felip, fill seu[138], o a certs secretaris imperials[139], en llengua catalana, a la tardor del 1550. Com tampoc no el tenien abans. Així, el 26 d'abril del 1520, els Jurats de València escriuen a l'Emperador en català i li notifiquen els propòsits dels agermanats de nomenar sis jurats[140]; al 8 de juny li tornen escriure també en català[141], mentre que el 21 de maig és l'Emperador mateix qui escriu en la llengua dels valencians al Batlle general, perquè mantingui ben fornit i bastit el castell de Peníscola per a la seva millor defensa[142]. La carta dels Jurats de València al virrei castellà Hurtado de Mendoça, del 3 de març del 1522, per la qual li anuncien l'atac a la casa d'En Vicent Peris i la seva mort, torna a ser en un català impecable[143], com així mateix són les lletres que el virrei envia, el 14 de novembre del 1521, al duc de Gandia Joan de Borja[144] i a En Joan Escrivà de Romaní, amb data 5 de maig del 1522[145]. I tornen a ser en català tres noves lletres del virrei

Hurtado datades entre l'octubre i el novembre del 1521 i que aplega En Luis de Quas al seu estudi sobre La Germanía de Valencia[146]. El fet que el virrei castellà i antiagermanat escrigui en català amb la més absoluta de les normalitats un bon nombre de documentació, posa encara més en entredit que els catalanoparlants ho haguessin de fer en castellà en obres que volien reflectir la seva parla quotidiana.

Conformement són expedits en català dos documents més, signats per l'Emperador Carles, el 17 de desembre del 1522[147] i un tercer datat el 13 de març del 1523[148], mentre que l'11 de juliol del 1525, els Jurats li tornen a escriure en català per sol·licitar-li una canongia per a En Joan de Celaya, que acaba d'arribar a la ciutat[149]. Amb les quals dades arribem a les portes del virregnat de Germana de Foix i el duc de Calàbria amb plena consciència que la llengua catalana continua sent una llengua viva en la seva relació amb l'administració local i la cort imperial. Per què havia de canviar a partir d'aquí a la cort virregnal, quan Germana de Foix, com hem vist, escrivia perfectament en català i el llegia amb tota naturalitat? Per què havien de parlar castellà entre ells els cortesans valencians als llibres ja publicats si a la vida real parlaven i escrivien en català?

Tot plegat em fa pensar fortament que, més que davant d'una situació quotidiana i viscuda, siguem sota la voluntat censora d'inculcar la llengua castellana a uns personatges concrets dels llibres, ara uns, suara uns altres, amb l'únic propòsit d'establir uns mínims –força amples, per cert– de castellà a tota producció catalana, i a despit de contravenir la seva realitat lingüística. Així ho trobem decretat en algunes reials ordres del segle XIX, on s'estatueix que «en adelante no se admitan a la censura las obras dramáticas que estén exclusivamente escritas en cualquiera de los dialectos de las provincias de España»[150]. Cosa que pressuposava que, per llei, sempre hi havia d'haver algun personatge que parlés en castellà. Per En Joan Mas, la conseqüència directa d'aquesta reial ordre va esser que a partir d'aleshores els sainets catalans inclogueren pel cap baix «un personatge que parlés en castellà»[151]. I així, anàlogament, veiem que passa també sota el franquisme als concerts de cançons populars, que havien d'incloure a la força peces castellanes[152], o a Els Pastorets, on «els traïdors més recargolats del nostre teatre, o els dimonis dels Pastorets, garlen en la llengua de l'Altiplà»[153]. Si bé és innegable que estic parlant del segles XIX i XX, la situació és molt semblant al que devia passar al segle XVI i penso que, malgrat no tenir les lleis d'aquella època que prescrivien que calia introduir el castellà al teatre o en reculls de poemes i cançons, els resultats són exactament els mateixos: crear una diglòssia literària dins una societat monolingüe. Els fets parlen sols.

Ara, i íntimament lligat a la diglòssia fomentada amb un objectiu polític precís, una pregunta es fa obligada: per què El Cortesà s'edita en castellà? Per què la majoria de diàlegs entre valencians catalanoparlants ja són en castellà? ¿Hi tindria quelcom a veure que l'autor morís a l'agost del 1559[154], poc abans de l'edició? Si el llibre es va enllestir al 1535, com es desprèn pel context històric de l'obra, per què no es va editar fins després de la mort d'En Milà, quasi un quart de segle després? Per ell mateix sabem que el volia escriure i editar immediatament. A l'Epístola reconeix que certes dames de València li van donar l'encàrrec de fer-lo i editar-lo: «Fuy mandado que pusiesse por obra el Cortesano que las damas mandaron que hiziesse: Y que lo dirigiesse a vuestra Real Magestad. Pues con mucha razon se le devia. Y assi tuve por muy buena ventura ser tan bien mandado como esta dirigido»[155]. L'Antoni Tordera reconeix que «l'encàrrec de les dames es féu als voltants del 1535»[156]. Per tant, aquesta Reial Majestat –C.[esària] R.[eial] M.[ajestat], que s'invoca a l'inici de l'Epístola[157]–, havia de ser l'Emperador Carles: el Cèsar imperial. En Milà hi fa referència al mateix text proemial: «Quod est Cesaris Cesari. Y assi presento al Cesar lo que es de Cesar»[158]. Llavors, ¿com és que si s'ho havia proposat ja en temps de l'Emperador Carles, En Milà no arribaria mai a publicar el llibre, malgrat el seu interès manifest? Tot fa suposar que s'editaria precisament després de la seva mort a fi i efecte de poder-lo traduir sense traves ni l'oposició de l'autor ni la dels nobles que hi prenen part, puix ja eren tots morts. O com diu En Tordera, el llibre s'editaria tan tardanament, perquè «ja han desaparegut tots els altres "testimonis"»[159]. Llavors, s'aprofitaria la dedicatòria per rededicar-lo al rei Felip II, que és a qui es dedica realment, segons el text. Per la Ravasini, la dada «no deixa de semblar força improbable, o almenys desconcertant, ja que llavors, la "reial majestat" només tenia vuit anys»[160]. Segons En Josep Solervicens, «Felip II el 1535 tenia vuit anyets i res del que explica el llibre era adequat a la seva edat»[161]. I afegeix encara per intentar demostrar que l'autor, tot i els contrasentits textuals, no va supervisar l'obra: «La divisió del llibre en sis "jornadas" és errònia; la ficció explica vuit "jornadas": una revisió de l'autor durant vint-i-sis anys hauria detectat l'error»[162]. Exacte. Per més que En Solevicens ho argüeixi per demostrar que el llibre va ser escrit molt posteriorment, el seu argument també explicita que el text –per la raó que fos– no va ser supervisat per En Milà. Perquè, si com assevera l'Escartí, «és evident que l'autor ja no va poder veure el llibre imprès»[163], per tal com es moriria ben bé un any i mig abans, ¿com és que el colofó expressa, contravenint les fèrries lleis de censura i control d'impremta, que l'obra fou «corregida a voluntad y contentamiento del Autor»[164]? No havíem quedat que l'autor no va corregir l'obra? Segons l'Escartí, «per l'agost del 1559 Lluís del Milà ja era mort, amb què és impossible que enllestís l'obra després del seu òbit»[165]. Fet que, ens el mirem per on ens el mirem, sembla del tot congruent. Per la qual cosa, «l'any de la mort de Milà planteja de seguida la qüestió de com hem d'entendre allò que hom pot llegir al colofó del seu Cortesano i que havia aprofitat fins ara per datar, de passada, la mort de don Lluís del Milà després de 1561: "Fue impressa la presente obra en la insigne ciudad de Valencia, en casa de Joan de Arcos, y corregida a voluntad y contentamiento del autor. Año MDLXI"»[166]. Cert.

Molt cert. Si ja era mort a l'agost del 1559, no va poder de cap de les maneres supervisar i corregir l'obra.

Per l'Escartí, tot plegat fa l'efecte d'un colofó inventat. I, així, apunta: «És evident que l'autor no va poder veure el llibre imprès i que, si el va deixar enllestit per a la impremta, potser fou abans de marxar a Alzira, fugint de la pesta. Per la mateixa situació caòtica que aquella epidèmia provocà en la ciutat, potser el llibre de Milà no s'edità fins que les coses tornaren a la normalitat, i això n'explicaria el colofó. Altrament, hauríem de veure una "invenció" –o un costum– de l'editor o de l'impressor. Això, finalment, ens portaria a voler trobar qui va donar a les premses de Joan de Arcos El Cortesano, si no fou el mateix Milà. Una qüestió que, ara com ara no estem en condicions de contestar»[167].

I si el colofó podia ser inventat i algú que no era l'autor va portar l'obra a editar, ¿no seria que es voldria aparentar aquesta correcció impossible del mateix Milà a fi de camuflar com fos que realment l'obra havia estat corregida a voluntat i acontentament del «censor» –de l'autoritat, civil o eclesiàstica–, que l'havia ordenat? No en tinc cap dubte. El fet que unes mans alienes a En Milà duguin el llibre a estampar ja n'és un indici prou revelador. En Comas ens innova que el «Libro intitulado El Cortesano, va ser revisat i corregit per Lope de Rueda»[168]. I tant. Revisat, corregit i traduït. Traduït per En Lope de Rueda o per algú vinculat a la seva autoritat o, simplement, a l'autoritat. Com s'esdevenia sempre amb les obres d'interès general. Els indicis que aquí he mostrat i les traces lingüístiques del text ens demostren que som davant d'una traducció. No s'explicaria tampoc de cap més manera que l'autor volgués donar el to de verisme i autenticitat que hi dóna, amb personatges reals de carn i ossos, amb nom i cognoms històrics, que a la vida normal parlaven català entre ells, i fent l'incís revelador que els farà parlar a tots «en valencià», i que a l'obra parlin majoritàriament en castellà. Això sobta encara molt més.

L'Escartí, que intenta treure també l'entrellat d'aquest enigma lingüístic, ens innova que, «de fet, en El Cortesano, tot i que la llengua usada majoritàriament és el castellà, els bufons del virrei i alguna dama de la noblesa segueixen usant la llengua del país. També, alguns cavallers ho fan. Però cal advertir que hi apareix el portuguès –lligat sempre a anècdotes de personatges d'aquelles terres– i l'italià i, encara, a molta distància, el francès. En definitiva, la idealització absoluta d'aquella cort hauria portat Milà a fer parlar en castellà sempre a tots els seus integrants»[169]. Exactament. Molt ben observat. Hi ha una idealització lingüística molt forta. Una idealització absoluta, que diu l'Escartí. Però aquesta no pot provenir d'En Milà, que ja ha deixat constància que farà parlar tots els personatges en la seva llengua pròpia, sinó dels censors, que ja duien ben bé un segle, com ara podem testimoniar degudament, forçant els autors a traduir llurs originals catalans al castellà. Aquesta és la idealització final: la idealització política aplicada sobre la llengua. Un hàbit inquisitorial com qualsevol altre, esdevingut hàbit d'estat. Esdevingut raó d'estat.

Una raó d'estat castellanitzadora i castellanitzant, que aniria furtant les obres escrites en català i traduint-les al castellà. Sembla que En Milà s'hauria oposant ferventment a aquesta maniobra, car a El Cortesà, responent a la demanda del duc de Calàbria sobre l'estat del llibre, ens exposa que «ya sta hecho, y me he visto en una gran batalla por defendelle» dels seus contraris, que eren «imbidiosos que siempre señalan mal»[170]. En Milà ho diu amb tots els ets i uts: ha tingut una lluita fèrria per editar el llibre. Els envejosos –que podríem interpretar com els censors– se li han tirat al damunt «en figura de perros, que son los animales que mas enbidia tienen»[171]. A aquests envejosos, dedica les darreres planes del llibre, amb un blasme rere un altre, sempre en to simbòlic i literaturitzat, però que en certs moments es fa nítid i evident. I així exposa de nou, per si ens havia passat per alt el que havia subscrit a l'Epístola proemial, que ha escrit el llibre «con diversos lenguajes» i que és precisament aquesta pluralitat de llengües el que ha destapat la ira de l'envejós o censor («a ti, enbidioso te han hecho deslenguado»[172]), del qual en denuncia ara obertament el propòsit: «Y esta es gran desverguença del que haze con obras agenas libro suyo»[173]. Queda clar que l'autor va mantenir una batalla ferotge perquè no se li apropiessin el llibre i una de les raons que argüeix en defensa seva és la pluralitat de llengües. Ho argüeix i ho deixa escrit i palès al llibre. Però també es pot deduir del contingut. Atès que El Cortesà és una obra políticament inofensiva, en la qual no es fan crítiques ni a l'església ni al poder, i, com testimonia En Comas, l'obra és «plena d'escenes realistes burgeses i episodis de la vida valenciana»[174], quotidians i anodins; i atès que les befes als castellans hi són literalment mantingudes, és que la lluita que va tenir En Milà, com les lluites i queixes de tants altres autors contemporanis seus, va ser perquè el llibre no fos alterat lingüísticament, ni traduït al castellà i s'hi pogués mantenir la pluralitat de llengües. Justament una pluralitat que, al final, seria insidiosament alterada en profit del castellà. Quedarien unes traces tènues, flèbils, inconsistents de llengua catalana, com una llicència commiserativa i cínica. Hi va haver una batalla, com sovint passava per l'edició de les obres impreses, però l'autor la va perdre irremissiblement, tot i que, almenys, va denunciar-ne la lluita i el frau resultant. I això ara és el que més ens importa. I és tan rellevant com una victòria. Una victòria pòstuma.

Doncs, bé: compresa la denúncia de l'autor pels qui li volen furtar el llibre i apropiar-se'l, ara entendrem molt millor un altre dels seus paràgrafs claus. Car és justament en aquest llibre que En Milà, en un debat entre diversos nobles, fa dir a la dama Joana Pallars: «Señora doña Violant: Amagau lo Valencià, que Castellans van per la terra: que per burlar de nostra llengua nos furten les paraules, y porten les a Castella per a fer farçes ab ella, que mones son de Valencia, parlant ab reverencia»[175].

Més clar, impossible. Segons En Milà, hi ha una apropiació de les lletres valencianes per part de Castella, que se les queda, les fa passar per seves i les representa com a tals en territori castellà o, potser, fins i tot, espanyol. Tot i la contundència del text, l'Almela no en lluca cap transcendència i tan sols es limita a comentar que «sembla que donya Joana Pallàs era una dama especialment afecta a l'expressió vernacla»[176]. En aquest mateix sentit de candidesa sociolingüística, En Rubió i Balaguer apunta que «fins em sembla que a València algú tenia consciència de la personalitat de la seva escena enfront de la castellana»[177]. En Romeu tan sols subratlla que el text «amaga alhora un retret i una zelosa defensa de l'idioma matern»[178]. Per la María Esmeralda Sánchez es tractaria d'una queixa «per l'excessiva burla que rep la llengua catalana per part dels castellans»[179]. I tampoc no hi ha vist res d'especial En Francesc Massip, el qual, desconeixedor –com tothom– de la problemàtica del canvi forçat de llengua i de l'atorgament d'una autoria nova a l'obra, interpreta el passatge de la següent tenor: «Això vol dir simplement que els primers dramaturgs còmics espanyols han passat per València a aprendre teatre i han copiat els recursos, les situacions còmiques i fins i tot els girs lingüístics d'un teatre popular o burgès insinuat, però que no ens ha perviscut»[180]. I encara em sembla més desafortunada la interpretació d'En Francesc Ruiz, la Rosa Sanz i En Jordi Solé i Camardons, que innoven que «la consigna d'"amagar el valencià" començava a estendre's entre les capes altes»[181], com si es tractés d'una metàfora de la castellanització. I no es tracta d'això. Ben altrament, som davant de dos conceptes prou diferents i antagònics: l'un, la castellanització i l'altra la preservació de la llengua autòctona, que es preconitza amb una frase a hores d'ara icònica: «Amagau lo valencià!». Aquí, doncs, el verb amagar no és sinònim d'avergonyir sinó de respectar, de vigilar. Vet aquí la diferència i vet aquí l'esbiaixada de la comprensió de l'actitud lingüística dels valencians. Han estat massa les interpretacions excessivament lliures i imaginàries, fruit de les lectures de la història oficial sobre literatura i teatre espanyols. El text no parla, per tant, ni de vergonya, ni de plagi, sinó que explicita obertament un furt: «Nos furten les paraules» –escriu En Milà–. Ho remarco un cop més: es parla de furt, no pas d'imitació o plagi. Nogensmenys, el que sí que copsa En Massip és que En Milà hi fa esment d'un teatre «que no ens ha perviscut». Si només s'haguessin plagiat les obres valencianes, aquestes no haurien necessàriament desaparegut. Una còpia no implica la inexorable desaparició de l'original. O més ben dit: fins llavors no la implicava. És senzillíssim: si les obres no ens han pervingut és que no ens han pervingut. I no ha estat pas així per incúria o vergonya a la llengua mare, sinó per la traducció sistemàtica i el canvi forçat del nom o de nació dels autors. O d'ambdues coses alhora.

Hi ha, amb tot, d'altres trets dins l'obra que permeten interpretar que som davant de la traducció d'un original català perdut. A El Cortesà, «la societat que hi trobem, la gent, l'anècdota, l'aire de carrer que s'hi respira, el dramatisme, la mentalitat mateixa són autènticament valencians»[182]. Cosa que ja sabíem, perquè un bon grapat d'autors ho han glossat. Sabíem això i és alhora palès que «la llengua parlada pels burgesos i els nobles, les poesies tradicionals que s'hi canten, o les peces que compon el propi Milà, són castellanes»[183]. És possible, com tothom s'ha cregut, que el burgesos i els nobles, tot i ser catalanoparlants, poguessin parlar en castellà en aquesta cort tan italianitzada. És possible. Per més que jo no m'ho cregui i miri aquí de desmentir-ho amb una raó rere una altra, puc acceptar, nogensmenys, que sigui possible. Però el que sí que és totalment inversemblant és que «les poesies tradicionals que s'hi canten», en tant que «tradicionals» –és a dir, emmarcades en la tradició del país i escrites en llengua catalana– s'hagin escrit en castellà. Perquè si una cosa tenen les poesies tradicionals catalanes és que són escrites en català. L'aparició, doncs, d'aquesta mena de poemes populars a El Cortesà, escrits en castellà, és un nova evidència que continuem parlant d'una traducció posterior. D'una reelaboració del llibre. De fet, En Tordera, un cop analitzada l'obra, està convençut que el text «és un exemple de trànsit entre l'esdeveniment succeït» i «la transformació d'aquest en monument escrit, el llibre»[184]. És a dir, que hi ha hagut un arranjament dels fets en el moment que s'han escrit i imprès. I rebla que «aquesta transformació no és neutra»[185], ans «hi ha suficients dades que confirmen afegits i fonts posteriors a les festes del 1535»[186]. I tant. Les traces de reescripturació, amb afegits posteriors, ens remeten alhora a la vella idea que defenso d'una traducció al castellà.

Però això no és tot. Hi ha encara un exemple molt més il·lustratiu d'aquest canvi de llengua que opera el censor sobre el text original de l'obra. Sabem que La Vesita (coneguda també amb el títol de Col·loqui de Dames) d'En Joan Ferrandis d'Hèredia va ser representada a la cort a l'any 1524, davant de Germana de Foix i del seu segon marit Joan de Brandenburg[187]. Per En Josep Solervicens, en aquesta peça teatral, «les dames parlen en català entre elles i amb el servei (tot i que aquest provingui de Castella)»[188], cosa que ja ens hauria d'indicar que no hi ha cap deserció lingüística. Però, vet aquí que, per sorpresa nostra, aquestes mateixes dames «utilitzen el castellà en parlar amb cavallers valencians, encara que es tracti dels seus marits»[189], baldament aquests siguin catalanoparlants a la vida real. Si això sol ja ens hauria de posar en guàrdia a l'hora d'empassar-nos que l'obra va ser escrita en castellà, quan les mateixes dames tornen a aparèixer al llibre d'En Milà, aquest reflecteix la seva pràctica lingüística d'una forma ben diferent. Ho ha observat diligentment En Romeu, pel qual En «Joan Fernàndez, per exemple, que en el seu Colloquio havia fet parlar en llur llengua les dames valencianes, que la defensaven enfront d'alguna dueña castellana que en feia escarni, en El Cortesano [ell] no parla el valencià més que en comptats moments, especialment en frases pronunciades en la intimitat familiar»[190]. Què ha passat? Germana de Foix és la mateixa. I l'únic canvi històric és que les dames i l'autor, en el primer dels casos, eren en presència del Marquès de Brandenburg i, en el segon, davant del Duc de Calàbria. Però cap dels dos no era castellà. Què ha fet que el català es desplaci de l'ús públic i cortesà a la mera

intimitat familiar? Entre l'una i l'altra representació no han passat ni tan sols deu anys. I els hàbits lingüístics no havien canviat gaire, per no dir gens. Les lleis –que sapiguem– no prohibien tampoc l'ús públic de la llengua pròpia. Les dames de la cort, a més a més, se n'enorgullien i la defensaven quan era escaient. Ho hem vist i llegit al text d'En Milà i els erudits ho remarquen com a fet digne de relleu. I ho podem llegir a La Vesita, amb tots els ets i uts, quan la senyora etziba a una criada seva castellana:

«Com vos allargau, Guzmana!

Poc a poc vos sobreixiu.

Com se mostra que teniu

la llengua ben castellana.

Ves mai la vilana porca!

Estos castellans orats

presumen, sent uns pelats,

més que Rodrigo en la forca»[191].

Aquesta denúncia no és un fet puntual en el pensament d'En Ferrandis d'Herèdia. Al llarg de la seva obra hi observem com els nobles valencians es riuen dels castellans, de la seva supèrbia i presumptuositat. A La Vesita mateix, tot seguit de la queixa anterior, hi trobem la senyora que hi torna: «¡Oh que cosa tan bestial/ és lo castellà grosser!»[192]. Es veu que són tants els menyspreus que la senyora té amb el servei castellà, que la Guzmana no es pot estar de comentar que «oir sus badajadas/ su locura y presunción:/ decir que en Castilla son/ todas sucias, desgraciadas»[193]. Amb tot, davant els refinaments de la senyora, i un cop aquesta li demana si això ho tenen a Castella, la Guzmana respon: «Pues ver el retraimiento/ con que estan, no es de creer;/ su vida, su trato y ser/ es cosa de encantamiento»[194]. Per això, la senyora també acabarà reblant que no és que li caiguin malament les dones de Castella, ans «bé ens paren les castellanes/ mas passades per València»[195].

En Rafael Ferreres, atent a aquests aspectes de la realitat transmesos dins de la literatura, apunta que «al Col·loqui de les dames valencianes, conservar la llengua materna és símptoma de superioritat, de pertànyer a una regió rica. Contra els castellans dirigeix les burles gracioses i, a voltes, despietades»[196]. I En Sanchis Guarner rubrica: «El sentit de la dignitat de la llengua pròpia es manifesta encara en el Colloquio de Damas, de Joan Fernández Heredia (1524), on el fet de conversar en la llengua materna és considerat com a símptoma de superioritat, com a demostració d'haver nascut en un país ric»[197]. O en un país diferent. En un país que tenia consciència d'ell mateix i de la grandesa de la seva llengua, de la seva cultura i de la seva història. Però el menyspreu als castellans no s'acaba aquí, sinó que dins d'El Cortesà té el seu moment àlgid, a la Sisena Jornada, en l'anècdota següent que explica En Francesc de Fenollet: «Un Castellano Melcochero yva vendiendo melcocha en Portugal diziendo. A la buena melcocha, a la buena melcocha. I un Portugues dixole. Melcochero Castelau, nan dezis ben, que sendo os Castelaos suzios, muyto mejor direys. A la boa merda cocha, a la boa merda cocha»[198].

Per tant, si hi ha un orgull per la llengua pròpia i un menyspreu pel castellà; si hom té consciència plena de superioritat sobre els castellans, que són tractats de «mones», «bruts», «porcs», «presumits» i «bojos», com és que tothom canvia de llengua? I, curiosament, no agafen l'italià, que era una llengua que molts d'ells llegien, parlaven i, sobretot, admiraven, sinó que, paradoxalment, es passen a la llengua de la gent que menystenen. Si no volem continuar alimentant l'absurd i el fals mite de la Decadència, ho hem de tenir ben clar: el canvi s'opera només i únicament als llibres, perquè aquests –com he vingut dient– són revisats, traduïts i reescrits pels censors. Llevat del cas que desapareguin per complet. Que siguin «furtats» i que els lladres se'ls facin seus, com denuncia El Cortesà.

El furt d'obra valenciana a mans de castellans havia de ser conegut de tothom i socialment comentat i blasmat, perquè, acte seguit En Milà fa dir a En Joan Ferrandis que «Dessas monerias don Diego [Ladrón] se ha burlado, con cuentos Valencianos de Castellanos, y hanse lo muy bien pagado (Que burlar del burlador es de avisado)»[199]. No cal ni dir que els contes d'En Lladró, en què es feia burla dels castellans que ens furtaven les obres –les paraules– i les representaven a Castella com si fossin seves, també s'han perdut per sempre més, perquè delataven la maniobra censora i la realitat literària: la usurpació de les obres i la seva traducció de forma quasi sistemàtica. Però el que

importa ara i aquí, el que té pes propi és que els valencians d'aleshores se'n reien dels castellans perquè imitaven i copiaven les seves obres i se les apropiaven. És una actitud d'integritat i orgull lingüístics digne de remarcar. Que lluny que som d'aquella submissió o embadaliment mesell que tant s'ha proclamat envers la llengua castellana! I si, doncs, a València es donava aquesta supremacia cultural –o, almenys, els valencians s'ho pensaven– poc podien haver renunciat a la llengua pròpia i convertir-se en «mones de Castella», parlant amb reverència, perquè precisament això és el que denunciaven fins a esgargamellar-se. L'ús del terme «mones» aplicat als castellans, en aquest context, és crucial i determinant, perquè ens indica qui imita a qui, qui copia a qui. Si hi ha plagi no és en la direcció que s'ha cregut fins avui. És totalment en la direcció oposada. Però, sorprenentment, En Fuster rebla: «Tan se val si eren "mones" o no» els castellans[200]. Que En Fuster tregui ferro a l'expressió vol dir que no s'ha adonat del que passava en un estadi més profund del merament textual. Acostumat a l'argúcia i a l'enginy literari, a la frase viva i mordaç, sovint no ha baixat aquell darrer graó que li hauria permès una visió diferent dels fets. I ara tenim el que tenim. I prou.

Però, baldament la totalitat dels nostres erudits s'hagi quedat al llindar de la realitat, i hagi percebut els fets només i tan sols a través del mirall opac dels llibres editats i d'una gran part de documentació reescrita, no podem obviar de cap de les maneres que a El Cortesà hom se'n reia obertament d'aquesta actitud mimètica dels castellans. I en van escriure llibres plasmant-ho i denunciant-ho. Ja no s'han conservat. Com no s'han trobat tampoc mai més els llibres que devia tenir la Virreina a la seva biblioteca, entre els quals n'hi hauria d'haver hagut desenes en català. La Rosa Ríos ho descriu sense embuts: «Resulta estrany que als inventaris de béns post-mortem de Dona Germana, només hi hagi tan poques referències a llibres, i llibres religiosos, que es guardaven a l'oratori privat o a la sagristia del palau. No crec possible que una dama com ella no en posseís molts més, cosa força comuna entre les aristòcrates del seu temps»[201]. Per això es demanava: «Com és possible que Germana de Foix, última reina d'Aragó, virreina de València, no posseís uns objectes que, en si mateixos, eren autèntiques joies?». Per acabar qüestionant: «Es pot entendre que una dama com ella no comprés cap llibre? I, tot i així, és possible que no tingués ni tan sols aquells que li dedicaren?»[202]. Per no tenir llibres, ni tan sols ens han quedat els que havien d'haver recollit el nombrosíssim teatre que es va fer a València en aquelles dates. D'un teatre que atreia, fins i tot, «Lope de Rueda, Alonso de la Vega o Lope de Vega, els quals si d'una banda influïren en l'evolució del teatre valencià en llengua castellana, d'una altra reberen la influència del teatre autòcton de València»[203]. O com diu En Romeu en parlar-ne: «D'aquesta regió i d'aquesta època no posseïm cap obra teatral profana escrita totalment en la nostra llengua»[204]. I ni tan sols no s'ha preservat la primera edició del Cançoner del Duc de Calàbria, puix, la segona, editada a Venècia al 1556, ja ens informa que els «villancicos» són editats «agora nuevamente corregidos»[205] i, segurament també, com era habitual, ja traduïts.

Sí, quelcom passava amb els llibres catalans. No és que no hi fossin. No és que hi hagués una mandra congènita i irracional a escriure en aquesta llengua. Ni una subordinació a una cultura castellana llavors encara de poc o gens relleu dins la Nació Catalana. Els llibres hi eren, però van anar desapareixent. Vet aquí la clau de la castellanització i el perquè últim de la nostra misteriosa i mai ben raonada «Decadència».

Quan al 1559 s'editava a Lovaina la Gramatica de la Lengua Vulgar de España, l'autor esborrat del llibre, en parlar de la llengua catalana ja ens feia saber que «hablase en ella en los reinos de Cataluña, de Valencia, Mallorca, Menorca, Iviça, Cerdeña, i aun en Napoles; tiene esta lengua su lugar imediadamente junto a la lengua Araviga (dexando aparte muchas, i mui buenas razones) por esta solo, que, despues de los Araves, no se han escrito en España tantos, tan buenos, i tan sotiles libros en prosa, i metro, com en esta lengua Catalana»[206]. On són, doncs, tots aquests llibres que feien de la llengua catalana la primera d'Espanya en quantitat i qualitat, per sobre del castellà? Sí: on són? És evident que, bo i els esforços incommensurables duts a terme per exterminar la nostra literatura culta i el prestigi internacional de la nostra llengua, no van amagar prou ni «lo valencià» en particular, ni «lo català» en general.

Jordi Bilbeny

NOTES I BIBLIOGRAFIA

[1] Vg. JORDI BILBENY, «Amagau lo valencià! Algunes dades sobre la traducció forçada d'obres literàries catalanes al castellà i el canvi de nom de llurs autors al llarg del segle XVI»; https://www.inh.cat/articles/Amagau-lo-valencia!-1-3-

[2] JORDI RUBIÓ I BALAGUER, «Sobre el primer teatre valencià», Humanisme i Renaixement; Obres de Jordi Rubió i Balaguer, VIII; Biblioteca Abat Oliva-86, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990, p. 151.

[3] JOSEP ROMEU i FIGUERAS, «Literatura catalana en “El Cortesano” de Luis Milán»; Revista Valenciana de Filologia, tom I, núm. 4, Octubre-Desembre 1951, p. 324.

[4] LUYS MILAN, «Epistola Proemial», Libro intitulado el Cortesano; en casa de Ioan de Arcos, València, 1561, foli A iij.

[5] VICENT JOSEP ESCARTÍ, «El Cortesano i Lluís del Milà: notes al seu context», dins El Cortesano de Lluís del Milà; edició a cura de Vicent Josep Escartí, Biblioteca Valenciana - Ajuntament de València - Universitat de València, València, 2001, vol. I, p. 71.

[6] JOAN FUSTER, «Heretgies, revoltes i sermons. Tres assaigs d’història cultural», Obres Completes/7; Llengua, Literatura, Història-2, Edicions 62 s/a, Barcelona, 1994, p. 175-176.

[7] JOAN FUSTER, «Plantejaments històrics del teatre valencià»; Els Marges, 5 (1975), p. 29-30.

[8] ANTONI FERRANDO FRANCÉS i MIQUEL NICOLÁS AMORÓS, Història de la llengua catalana; Editorial UOC, nova edició revisada i ampliada, Barcelona, 2011, p. 198.

[9] L. MILAN, «Epistola Proemial»; ob. cit., foli A iij.

[10] Ídem, Iornada Sexta, foli s/n.

[11] VICENT JOSEP ESCARTÍ, «Aportacions a la biografia i a la ideologia de Lluís del Milà», Miscel·lània Joaquim Molas-4, Estudis de Llengua i Literatura Catalanes/LIX, Publica-cions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 2009, p. 26.

[12] MANUEL SANCHIS GUARNER, Els valencians i la llengua autòctona durant els segles XVI, XVII i XVIII; Biblioteca Lingüística Catalana-27, Universitat de València, Aldaia, 2001, p. 30.

[13] FRANCESC ALMELA i VIVES, El Duc de Calàbria i la seua Cort; Sicània Històrica-I, Tipografia Moderna, València, 1958, p. 105.

[14] Cf. VICENTE CASTAÑEDA, «Don Fernando de Aragón, Duque de Calabria. Apuntes biográficos», Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos; tercera època, any XV, tom XXV, juliol-desembre del 1941, p. 271.

[15] J. FUSTER, «Heretgies, revoltes i sermons»; ob. cit., p. 152.

[16] REGINA PINILLA PÉREZ DE TUDELA, «Germana de Foix, una virreina per a València», Germana de Foix i la societat cortesana del seu temps; direcció, edició i coordinació de Rosa E. Ríos Lloret i Susana Vilaplana Sánchis, Generalitat Valenciana. Conselleria de Cultura, Educació i Esport; València, 2006, p. 53.

[17] V. J. ESCARTÍ, «Aportacions a la biografia i a la ideologia de Lluís del Milà», ob. cit., p. 26.

[18] J. ROMEU i FIGUERAS, ob. cit., p. 316.

[19] SANTIAGO LÓPEZ-RÍOS, «La educación de Fernando de Aragón, Duque de Calabria, durante su infancia y juventud (1488-1502); La literatura en la época de los Reyes Católicos; edició a cura de Nicasio Salvador Miguel i Cristina Moya García, Biblioteca Áurea Hispánica-52, Iberoamericana, Madrid, 2008, p. 127-128.

[20] Ídem, p. 129.

[21] Ídem, p. 128.

[22] GABRIELA H. VENETZ, “Il Codice Aragonese (1458-1460): la distribuzione delle tre lingue napolitana, catalana e latina”; Zeitschrift für Katalanistik, 22 (2009), p. 277.

[23] Ídem, p. 285.

[24] S. LÓPEZ-RÍOS, ob. cit., p. 135.

[25] Vg. JORDI BILBENY, «Ferran I de Nàpols, catalanoparlant»; https://www.inh.cat/articles/Ferran-I-de-Napols,-catalanoparlant-1-de-2-.

[26] Ídem.

[27] S. LÓPEZ-RÍOS, ob. cit., p. 135, nota 27.

[28] BENEDETTO CROCE, España en la vida italiana del Renacimiento; traducció de Francisco González Ríos, Editorial Renacimiento, Sevilla, 2007, p. 101.

[29] Ídem, p. 102.

[30] Ídem.

[31] G. H. VENETZ, ob. cit., p. 283.

[32] Vg. J. BILBENY, «Ferran I de Nàpols, catalanoparlant»; ob. cit.

[33] ESMERALDA SÁNCHEZ PALACIOS, «La prosa a la cort dels ducs de Calàbria. València, 1526-1550», Itineraris. Nous estudis sobre cultura al Renaixement; a cura d'Eulàlia Duran i Maria Tolrà, Sèrie «La unitat»-201, Tres i Quatre, S.L. i Institut d'Estudis Catalans, València, 2012, p. 228.

[34] F. ALMELA i VIVES, ob. cit., p. 40-41.

[35] Ídem, p. 41.

[36] Ídem.

[37] Ídem.

[38] JOAN OLEZA SIMÓ, «La corte, el amor, el teatro y la guerra»; Edad de Oro, V (1986), p. 151.

[39] MÓNICA GÓMEZ-SALVAGO SÁNCHEZ, Fastos de una boda real en la Sevilla del Quinientos (estudio y documentos); Universidad de Sevilla – Secretariado de Publicacines, Sevilla, 1998, p. 166.

[40] Ídem.

[41] V. J. ESCARTÍ, «Aportacions a la biografia i a la ideologia de Lluís del Milà», ob. cit., p. 30.

[42] TERESA FERRER VALLS, Nobleza y espectáculo teatral. (1535-1622); UNED Universidad de Sevilla i Universitat de València, València, 1993, p. 22-23.

[43] JOSEP LLUÍS SIRERA, «El teatro en la Corte de los Duques de Calabria», Teatro y prácticas escénicas; dirigit per Joan Oleza Simó, Institució Alfons el Magnànim, València, 1984, volum I: «El Quinientos valenciano», p. 276.

[44] MAX CAHNER, «Llengua i societat en el pas del segle XV al XVI. Contribució a l'estudi de la penetració del castellà als Països Catalans», Actes del Cinquè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes; a cura de J. Bruguera i J. Massot i Muntaner, Biblioteca Abat Oliba-19, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Montserrat, 1980, p. 249.

[45] J. ROMEU i FIGUERAS, ob. cit., p. 316.

[46] INES RAVASINI, «Poesía y vida de corte: los sonetos en El Cortesano de Luis Milán», Revista de Poética Medieval, 28 (2014), p. 335.

[47] Ídem, p. 335-336.

[48] J. ROMEU i FIGUERAS, ob. cit., p. 317.

[49] Ídem.

[50] EULÀLIA DURAN, «Ferran d'Aragó», Gran Enciclopèdia Catalana, Enciclopèdia Catalana, S.A.; Barcelona, 1974, vol. 7, p. 389.

[51] ERNEST BELENGUER, «Estudi Introductori. Un viatge d'anada i tornada: de les Noticias y documentos del Marquès de Cruïlles a la Germana de Rosa Ríos», dins Germana de Foix, última reina de Aragón, del Marquès de Cruïlles; edició i estudi introductori d'Ernest Belenguer, Servei de Publicacions de la Universitat de València, València, 2007, p. 43.

[52] Ídem.

[53] JOAN FUSTER, «Poetes, moriscos i capellans», Obres Completes/1, Llengua, Literatura, Història-1, Edicions 62, s/a; quarta edició, Barcelona, 1997, p. 387.

[54] J. FUSTER, «Heretgies, revoltes i sermons»; ob. cit., p. 152-153.

[55] J. FUSTER, «Plantejaments històrics del teatre valencià»; ob. cit., p. 28.

[56] E. DURAN, ob. cit., p. 389.

[57] A. FERRANDO FRANCÉS i M. NICOLÁS AMORÓS, ob. cit., p. 199.

[58] M. CAHNER, ob. cit., p. 255.

[59] Cf. REGINA PINILLA PÉREZ DE TUDELA, El virreinato conjunto de dona Germana de Foix y don Fernando de Aragón (1526-1536). Fin de una revuelta y principio de un conflicto; tesi doctoral inèdita, dirigida per Emilia Salvador Esteban, Universidad de Valencia, Facultad de Geografía e Historia, València, 1982, R. 11095, «Apendice documental», doc. 2, p. 15.

[60] Ídem, doc. 42, p. 169-170.

[61] Ídem, docs. 11, 12, 14, 15, 16, 21, 22, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 40, 58, 59, 61 i 62, p. 27-236.

[62] JOSEP FAULÍ, Germana de València, segona muller de Ferran «el Catòlic»; Episodis de la Història-236, Rafael Dalmau, Editor; Barcelona, 1979, p. 38.

[63] Ídem, p. 39.

[64] Ídem, p. 39, nota 72.

[65] RICARDO GARCÍA CÁRCEL, «Las Germanías de Valencia», La nobleza en tres momentos de la historia del Reino de Valencia; Fundación Banco de Santander, Madrid, 2014, p. 40.

[66] J. FUSTER, «Heretgies, revoltes i sermons»; ob. cit., p. 152.

[67] Ídem.

[68] Ídem, p. 154.

[69] JOAN FUSTER, «Llengua i societat», Història del País Valencià; Estudis i documents-7,Edicions 62 s/a.; Barcelona, 1975, vol. III, «De les Germanies a la Nova Planta», p. 166-167.

[70] Ídem, p. 167.

[71] Ídem, p. 174.

[72] J. FUSTER, «Plantejaments històrics del teatre valencià»; ob. cit., p. 28.

[73] J. FUSTER, «Poetes, moriscos i capellans»; ob. cit., p. 335-336.

[74] Ídem, p. 336.

[75] ESTELA PÉREZ BOSCH, Los valencianos del Cancionero General: estudio de sus poesías; Publicacions de la Universitat de València, València, 2009, p. 33.

[76] Ídem.

[77] Ídem.

[78] RAFAEL FERRERES, «Prólogo» a les Obras de Juan Fernández de Heredia; edició, pròleg i notes de Rafael Ferreres, Clásicos Castellanos-139, Espasa-Calpe, S.A.; Madrid, 1955, p. XXIX.

[79] F. ALMELA i VIVES, ob. cit., p. 106-107.

[80] Ídem, p. 107.

[81] J. ROMEU i FIGUERAS, ob. cit., p 336.

[82] F. ALMELA i VIVES, ob. cit., p. 106.

[83] Ídem.

[84] Ídem.

[85] JOSEFINA MATEU IBARS, Los Virreyes de Valencia. Fuentes para su estudio; Estudios Monográficos-2, Publicaciones del Archivo Municipal de Valencia, València, 1963, p. 113.

[86] R. PINILLA PÉREZ DE TUDELA, «Germana de Foix, una virreina per a València»; ob. cit., p. 57.

[87] Constitucions fetes per lo Illustrissimo e Catholich princep Rey e senyor don Ferrando rey de Argao [sic]: et de les dos Sicilies etc., en la quinta cort de Cathalunya celebrada en la Sglesia de sancta Maria de la vila de Montso, en lany Mil cinch cents e deu; Jaume de Vingles, [Barcelona], 1536.

[88] Vg. «Habilitacio de la Illustrissima Senyora Reyna dona germana per a corts generals convocadores empero per lo Rey nostre Senyor», Procés Comú del Protonotari de la Cort General de Montsó, any 1512; ACA, Generalitat, General, N-1004, folis 26 [vers] – 27 [recte].

[89] Ídem, foli 35 [recte].

[90] Cf. SANTIAGO RIERA VIADER, Cartes de Ferran II a la ciutat de Barcelona (1479-1515); Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 1999, doc. 584, 588, 591, 592, 598, 599, 600, 602 i 605, p. 233-244.

[91] JOSÉ COROLEU É INGLADA i JOSÉ PELLA Y FORGAS, Las Córtes Catalanas. Estudio Jurídico y Comparativo de su organizacion y reseña analitica de todas sus legislaturas, episodios notables, oratoria y personajes ilustres, con muchos documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón y el del Municipio de Barcelona; Imprenta de la Revista Histórica Latina, segona edició, Barcelona, 1876, p. 335.

[92] Vg. «Prepositio Sue Regine», Procés Comú del Protonotari de la Cort General de Lleida, any 1515; ACA,

Generalitat, General N-1005, folis XVII [recte]-XVII [vers].

[93] Cf. S. RIERA VIADER, ob. cit., doc. 673, p.272.

[94] Cf. PRÓSPERO DE BOFARULL Y MASCARÓ, Los Condes de Barcelona vindicados, y Cronologia y Genealogia de los Reyes de España considerados como Soberanos independientes de su Marca; Imprenta de J. Oliveres y Monmany, Barcelona, 1836, tom segon, p. 377.

[95] Ídem, p. 361.

[96] M. DE CRUÏLLES, ob. cit., p. 144.

[97] Ídem, «Ylustracion A», El ilustrissimo et excellente señor Marques de Brandemburque, «Batalla 2ª quinquagena 4ª. Diálogo VI», ob. cit., p. 356.

[98] Cf. M. DE CRUÏLLES, ob. cit., p. 153.

[99] Ídem, «Lo jurament de la Sereníssima Señora Reyna en Lochtinent general de la present Ciutat é Regne», doc. XXXIV, p. 256-257.

[100] Cf. LUIS DE QUAS, «Documentos relacionados con los sucesos de la Germanía de Valencia que se conservan en el Archivo del Excmo. Ayuntamiento de esta Ciudad», La Germanía de Valencia; Prometeo, València, s/d.; doc. 4, p. 204-205.

[101] J. MATEU IBARS, ob. cit., p. 114.

[102] Cf. M. DE CRUÏLLES, ob. cit., doc. XLVIII, p. 287.

[103] Vg. VICENT FERRER, Propostes didàctiques [sobre el] «Crim de Germania», de Josep Lozano; Edicions Bromera, http://www.bromera.com/pub/PropDidac/10051.pdf, p. 37-38.

[104] VICENT BALLÉS BORRÀS, La germania; Institució Alfons el Magànim – Diputació de València, València, 2000, p. 263.

[105] Vg. LUIS QUEROL Y ROSO, La Última Reina de Aragón, Virreina de Valencia; Imprenta José Presencia, València, 1931, doc. 6, p. 175-176.

[106] Cf. M. DE CRUÏLLES, ob. cit., doc. 32, p. 255 (11 desembre 1523); doc. XXXVI, p. 258 (23 setembre 1524); doc. L, p. 288 (13 juny 1526) i doc. LII, p. 289 (6 novembre 1526).

[107] Ídem, doc. LI, p. 289 (13 juny 1526).

[108] Ídem, doc. LIV, p. 290 (sense data).

[109] Cf. RICARDO GARCÍA CÁRCEL, Las Germanías de Valencia; Historia, Ciencia, Sociedad-119, Ediciones Península, segona edició reelaborada, Barcelona, 1981, doc. 16, p. 249-252.

[110] Cf. TERESA CANET APARICI, «Pragmatica super ordinacione Rotae», La Audiencia valenciana en la época foral moderna; Estudios Universitarios-17, Edicions Alfons el Magnànim – Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, València, 1986, «Apéndice documental», doc. 2, p. 197-201.

[111] Cf. FRANCESC PONS FUSTER, La Germania a Gandia i el duc Joan de Borja; CEIC Alfons el Vell, Gandia, 2008, p. 225-226.

[112] VICENÇ BELTRAN, Poesia, escriptura i societat: els camins de March; Fundació Germà Colón Domènech – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Castelló i Barcelona, 2006, p. 46.

[113] Ídem.

[114] Vg. Las obras del famosissimo philosofo y poeta mossen Osias Marco, cavallero Valenciano de nacion Catalan/traduzidas per don Baltasar de Romaní/y divididas en quatro Canticas: es a saber: Cantica de Amor/Cantica Moral/Cantica de Muerte y Cantica Espiritual. Derigidas al Excelentissimo señor el duque de Calabria; Juan Navarro, València, 1539.

[115] HENRY MÉRIMÉE, L'Art dramatique a Valencia depuis les origines jusqu'au commencement du XVIIe siècle; Bibliothèque Méridionale, 2a Sèrie, tom XVI, Imprimerie et Librairie Édouard Privat, Tolosa, 1913, p. 87.

[116] TERESA FERRER VALLS, «Cort virregnal, humanisme i cultura nobiliària en la València del segle XVI», Reino y ciudad. Valencia en su historia / Regne i ciutat. València en la seua història; coordinat per Ernest Belenguer, Fundación Caja Madrid, Madrid, 2007, p. 187.

[117] Vg. JOAN BAPTISTA ANYES, Obra catalana; a cura de Max Cahner, Curial Edicions Catalanes, Barcelona, 1987.

[118] Vg. PERE ANTONI BEUTER, Primera part de la historia de Valencia que tracta de les Antiquitats de Spanya y fundacio de Valencia ab tot lo discurs, fins al temps que lo inclit rey don Jaume primer la conquistà; València, 1538.

[119] JOSEP LLUÍS SIRERA, Passat, present i futur del teatre valencià; Institució Alfons el Magnànim, València, 1981, p. 15.

[120] M. DE RIQUER, Història de la Literatura Catalana; Editorial Ariel, S.A.; segona edició, corregida, Sant Joan Despí, 1980, vol. III, p. 501.

[121] XAVIER FÀBREGAS, «Breve noticia sobre el teatro en la corte de Germana de Foix y en las fiestas populares», El teatre durant l'Edat Mitjana i el Renaixement; Edicions de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 1986, p. 101.

[122] J. RUBIÓ i BALAGUER, «Sobre el primer teatre valencià»; ob. cit., p. 156.

[123] M. DE RIQUER, ob. cit., p. 501.

[124] J. RUBIÓ i BALAGUER, «Sobre el primer teatre valencià»; ob. cit., p. 154.

[125] J. ROMEU i FIGUERAS, ob. cit., p. 319.

[126] J. FUSTER, «Poetes, moriscos i capellans», p. 387.

[127] J. FUSTER, «Plantejaments històrics del teatre valencià», op. cit., p. 29.

[128] PETER BURKE, Lenguas y comunidades en la Europa moderna; traducció de Jaime Blasco Castiñeyra, Ediciones Akal, S.A.; Tres Cantos (Madrid), 2006, p. 98-99.

[129] JOSEP ROMEU i FIGUERAS, Teatre Català Antic; a cura de Francesc Massip i Pep Vila, Biblioteca de Cultura Catalana-82, Curial Edicions Catalanes, Barcelona, 1995, vol. III, p. 146-147.

[130] A. FERRANDO FRANCÉS i M. NICOLÁS AMORÓS, ob. cit., p. 199.

[131] ÓSCAR PEREA RODRÍGUEZ, Estudio biográfico sobre los poetas del Cancionero General; Anejos de la Revista de Filología Española-98, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 2007, p. 230.

[132] Ídem, p. 222.

[133] Ídem, p. 226.

[134] RAFAEL L. NINYOLES, Conflicte lingüístic valencià. Substitució lingüística i ideologies diglòssiques; Quaderns 3i4, núm. 42, Eliseu Climent, Editor; 2a edició, València, 2002, p. 34.

[135] E. PÉREZ BOSCH, ob. cit., p. 103.

[136] Ídem.

[137] Vg. JÚLIA BENAVENT i JOAN IBORRA, La mort del duc de Calàbria. Interessos i tensions nobiliàries a l'epistolari Granvela (1539-1561); Documentos Inéditos de Carlos V-3, Publicacions de la Universitat de València, València, 2016, doc. 31, p. 107-108 (27 d'octubre del 1550) i doc. 56, p. 150 (13 de novembre del 1550).

[138] Ídem, , doc. 32, p. 108-109 (27 d'octubre del 1550) i p. 150, nota 1 (13 de novembre del 1550).

[139] Ídem, doc. 34, p. 110-111 (27 d'octubre del 1550); doc. 35, p. 111 (27 d'octubre del 1550) i doc. 57, p. 151 (13 de novembre del 1550).

[140] Cf. R. GARCÍA CÁRCEL, Las Germanías de Valencia; ob. cit., doc. 5, p. 230-232.

[141] Ídem, doc. 6, p. 233-235.

[142] Ídem, doc. 8, p. 237.

[143] Ídem, doc. 12, p. 240-243.

[144] Ídem, doc. 20, p. 257-258.

[145] Ídem, doc. 14, p. 246-247.

[146] Cf. L. DE QUAS, ob. cit.; docs. I, II i III, p. 195-203.

[147] Cf. R. GARCÍA CÁRCEL, Las Germanías de Valencia; op. cit., doc. 23, p. 263-265 i doc. 24, p. 266-267.

[148] Ídem, doc. 26, p. 270-271.

[149] Ídem, doc. 28, p. 272-273.

[150] Cf. JOAN MAS i VIVES, El teatre a Mallorca a l'època romàntica; Curial Edicions Catalanes – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1986, p. 42.

[151] Ídem.

[152] Vg. CANDI ESPONA i BAYÉS, Entre el roig i el blau. Memòria de la guerra i altres coses: 1934-1942; Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2002, p. 283.

[153] XAVIER FÀBREGAS, Història del teatre català; Editorial Millà, Barcelona, 1978, p. 154.

[154] V. J. ESCARTÍ, «El Cortesano i Lluís del Milà: notes al seu context»; ob. cit., p. 51.

[155] L. MILAN, «Epistola Proemial», op. cit., folis A iij-A iij [vers].

[156] ANTONI TORDERA, «Drames i estratègies escèniques en El Cortesano»; El Cortesano, op. cit., p. 164.

[157] L. MILAN, "Epistola Proemial", op. cit., portada.

[158] Ídem, foli A ij [vers].

[159] A. TORDERA, ob. cit., p. 108-109.

[160] INES RAVASINI, «Crónica social y proyecto político en El Cortesano de Luis Milán», Literatura, sociedad y política en el Siglo de Oro; Studia Aurea-3, coordinat per Eugenia Fosalba Vela i Carlos Vaillo, Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 2010, p. 73.

[161] JOSEP SOLERVICENS, El diàleg renaixentista: Joan Lluís Vives, Cristòfor Despuig, Lluís del Milà, Antoni Agustí; Biblioteca Serra d'Or-175, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, p. 170, nota 172.

[162] Ídem.

[163] J. V. ESCARTÍ, «El Cortesano i Lluís del Milà: notes al seu context»; op. cit., p. 52.

[164] L. MILAN, op. cit., foli s/n.

[165] J. V. ESCARTÍ, «Aportacions a la biografia i a la ideologia de Lluís del Milà», ob. cit., p. 35, nota 8.

[166] Ídem, p. 39.

[167] Ídem.

[168] ANTONI COMAS, La decadència; Dopesa, Barcelona, 1978, p. 21.

[169] J. V. ESCARTÍ, «Aportacions a la biografia i a la ideologia de Lluís del Milà», ob. cit , p. 47-48.

[170] L. MILAN, ob. cit., Iornada Sexta, foli g v.

[171] Ídem, foli g v [vers].

[172] Ídem, foli s/n.

[173] Ídem, foli s/n.

[174] A. COMAS, ob. cit., p. 21.

[175] Ídem, foli a ij.

[176] F. ALMELA i VIVES, ob. cit., p. 107.

[177] J. RUBIÓ i BALAGUER, «Sobre el primer teatre valencià»; ob. cit., 154.

[178] J. ROMEU i FIGUERAS, «Literatura catalana en “El Cortesano” de Luis Milán»; ob. cit., p. 337.

[179] Mª ESMERALDA SÁNCHEZ PALACIOS, Confluència de gèneres a El cortesano de Lluís del Milà (València, 1561); tesi doctoral dirigida per Josep Solervicens Bo, Departament de Filologia Catalana, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2015, p. 289.

[180] FRANCESC MASSIP BONET, Història del teatre català; Arola Editors, S.L.; Tarragona, 2007, vol. I, p. 233.

[181] FRANCESC RUIZ, ROSA SANZ i JORDI SOLÉ i CAMARDONS, Història social i política de la llengua catalana; Eliseu Climent, Editor; València, 1996, p. 92.

[182] J. ROMEU i FIGUERAS, «Literatura catalana en “El Cortesano” de Luis Milán»; ob. cit., p. 328.

[183] Ídem.

[184] A. TORDERA, ob. cit., p. 109.

[185] Ídem.

[186] Ídem, p. 107.

[187] Cf. JOSEP SOLERVICENS, «Civilitzats, tanmateix; “La Vesita” (1524/25) de Joan Ferrandis d’Hèredia i la comèdia renaixentista», Homenatge a Arthur Terry, 2; Estudis de Llengua i Literatura Catalanes/XXXVIII, coordinat per Josep Massot i Muntaner, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1999, p. 63-64.

[188] Ídem, p. 63, nota 12.

[189] Ídem.

[190] J. ROMEU i FIGUERAS, «Literatura catalana en “El Cortesano” de Luis Milán»; ob. cit., p. 337.

[191] JOAN FERNÁNDEZ DE HEREDIA, «La Vesita», Teatre Medieval i del Renaixement; a cura de Josep Massot i Muntaner, Les Millors Obres de la Literatura Catalana-95, Edicions 62 i «la Caixa»; Barcelona, 1982, p. 188.

[192] Ídem.

[193] Ídem, p. 190.

[194] Ídem, p. 187.

[195] Ídem.

[196] R. FERRERES, op. cit., p. XXXVII.

[197] M. SANCHIS GUARNER, Els valencians i la llengua autòctona durant els segles XV, XVI i XVII; op. cit., p. 18.

[198] L. MILAN, ob. cit., Iornada Sexta, foli s/n.

[199] Ídem, Iornada Sexta, foli a ij.

[200] J. FUSTER, «Plantejaments històrics del teatre valencià»; ob. cit., p. 30.

[201] ROSA E. RÍOS LLORET, Germana de Foix. Una mujer, una reina, una corte; Biblioteca Valenciana – Generalitat Valenciana. Conselleria de Cultura i Educació; València 2003, p. 186.

[202] Ídem, p. 187.

[203] J. ROMEU i FIGUERAS, Teatre Català Antic; ob. cit., vol. III, p. 123.

[204] Ídem, p. 121.

[205] Villancicos de diuersos Autores, a dos, y a Tres, y a Quatro, y a Cinco Bozes, Agora Nuevamente Corregidos; Hieronymum Scotum, Venècia, 1556, portada.

[206] Gramatica dela Lengua Vulgar de España; Bartholomé Gravio, Lovaina, 1559, foli a ij [vers].